

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ ԹԱՐԻՆԱՆԻ

**ՍԿՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼՅԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ԱՐՄԵՆԻԱ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ**

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի
հայցման ատենախոսության սեղմագիր

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ-2016

1

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում:

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Հովհաննիսյան Ն. Հ.

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Մովսիսյան Ֆ. Վ.

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ներսիսյան Ա. Ա.

Առաջատար կազմակերպություն՝ Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2016 թ. մարտի 29-ին ժամը
14⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՂ-ի Հայոց
պատմության 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ 0019, ՀՀ, ք. Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2016 թ. փետրվարի 27-ին:

Մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար, պ. գ. թ., դոցենտ

Մուրադյան Հ. Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը: «Արմենիա» թերթի ու Մ. Փորթուզայան գործչի բազմամյա գործունեության պատմության ու հայ քաղաքական մտքի անդաստանում ունեցած դերակատարության ուսումնասիրությունը մեր օրերում ունի գիտաճանաչողական և արդիական-քաղաքական նշանակություն: Թերթը եվրոպական միջավայրում հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը տարածելով, Եվրոպայի հայության և եվրոպական հասարակությունները միմյանց կանոնադրելով, նոր մակարդակի բարձրացրեց հայ քաղաքական միտքը:

Ինչպես հարյուր տարի առաջ, այնպես էլ ներկա ժամանակաշրջանում, Խիստ կարևոր ու սկզբունքային նշանակություն ունի սեփական դիրքորոշումների ու քայլերի հայաստանակենտրոն մենեջերների հստակեցումը, որը պահանջում է ապագային միտված ազգային-քաղաքական ծրագրերը կառուցել հայրենաբնակ հայության շահերի առաջնայինության հաշվառման սկզբունքի վրա: «Արմենիա»-ի ու նրա խմբագրի հայաստանակենտրոն մտածողության հաշվառումն իրատեսական քաղաքականության որդեգրման կարևոր պայման է նաև մեր օրերում:

Մ. Փորթուզայանի ու նրա թերթի գործունեության լուսաբանումը նպաստում է XIX դարի վերջին քառորդի ու XX դարի սկզբի հայ քաղաքական մտքի սայթաքումների լիարժեք ընկալմանը, քանի որ դեռևս Վանում ունեցած գործունեության ընթացքում նա իրեն դրսևորել էր որպես իրապաշտ և լայնախոհ մտավորական, ում արևմտահայության ազատագրության ուղղությամբ քաղաքական մտածողության մեջ ուրվագծվել էր իրատեսական մարտավարության տեսլականը: Պատահական չէ, որ նրա դաստիարակած երիտասարդության կողմից Վանում ստեղծված «Արմենական» կուսակցության որդեգրած մարտավարությունն ու ռազմավարությունը խոստումնալից էին և առավել արդյունավետ, քանի որ հայոց ազատագրության հնարավորությունը նախ և առաջ տեսնում էին սեփական ուժին ապավինելու, հայության համախմբման, գաղտնորեն զինվելու և նախապատրաստվելու մեջ: Հենց այդ մտայնությունն էլ հետագայում հայ ազատամարտի հաջողության բանալին դարձավ:

Մ. Փորթուզայանի ժամանակաշրջանի հայ մամուլը ողողված էր ռոմանտիկ բնույթի քաղաքական-իրապարակախոսական հրապարակումներով: Դրանցում հայության ազատագրման և հայոց պետականության վերականգնման հարցն ավելի շատ փորձ էր արվում լուծված տեսնել մեծ տերությունների և ապավինելու միջոցով: Մոտեցում, որն առկա է և Խիստ քննադատելի նաև մեր օրերի համար, քանի որ հայության մեջ այսօր էլ լիարժեք հիմնավորված չէ այն համոզումը, որ հայ ժողովուրդն ու նրա պետականությունն առանց օտարին ապավինելու էլ կարող են հզորանալ և սանրապնդվել: Այսինքն՝ օգնում է հասկանալ, որ պետք է միմյանցից հստակ սահմանազատել ռազմաքաղաքական դաշինքները և կուրորեն ուրիշներին ապավինելու հայեցակետերը:

«Արմենիա» պարբերականի տարաբնույթ հոդվածները կարող են նպաստել հայոց մեջ քաղաքական նոր մշակույթի ձևավորմանն ու զարգացմանը, այն մշակույթի, որ բանավեճերի կամ այլախոհության պայմաններում մատնանշում է հանդուրժողականության ոգին, որովհետև դրանք ծնվում են հայոց քաղաքական ապագան ավելի լավ տեսնելու, քան սեփական հավակնությունների հենքի վրա: Գաղտնիք չէ նաև, որ ապագային միտված ճիշտ ծրագրեր ունենալու և հստակ գործելու անհրաժեշտությունը պարտադրում է մեր պատմության սպիտակ բծերի

բացառումն ու ամբողջական և անսխալ իմացությունը, որը հնարավորություն կտա անցյալի սխալներից դասեր քաղելու և առաջ ընթանալու հավասարակշռված ու հաստատուն քայլերով: «Արմենիա» թերթի ինքնատիպ գաղափարախոսությունը կարող է կարևոր դեր խաղալ նաև մեր օրերում լայն տարածում գտած օտարամուտ քաղաքական շարժումների ու գաղափարական հոսանքների հանդեպ ճշգրիտ ու առարկայական դիրքորոշումներ որդեգրելու և նրանց բերած աշխարհաքաղաքացիական հովերից ազգային նվիրական նպատակները պաշտպանելու գործում, ինչն ամենևին էլ չի բացառում ազգային ու համամարդկային արժեքների համադրության անհրաժեշտությունը:

Ուսումնասիրության նպատակն ու խնդիրները: Գիտականորեն լուսաբանված հիմնահարցերի ներկայացված շարադրանքի հիման վրա կարող ենք արձանագրել, որ ատենախոսության նպատակն է «Արմենիա» թերթում առկա հրապարակումների, արխիվային նորահայտ փաստերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների, հուշագրությունների, պարբերական մամուլի ու հիմնահարցը ներառող գիտական գրականության համակողմանի հետազոտման հենքով ներկայացնել հայ քաղաքական մամուլի առաջին սերնդի վառ ներկայացուցիչ¹, 1885-1923 թթ. Մարսել քաղաքում Մ. Փորթուզայանի խմբագրությամբ² լույս տեսած «Արմենիա» թերթի ամբողջական պատմությունը՝ զուգորդելով այն իր ժամանակի կարևոր իրադարձությունների լուսաբանման հետ: Առանձնակի ուշադրություն ենք դարձրել այն հարցին, թե ինչպիսի գարգացում ապրեց պարբերականը 1908 թ. հեղաշրջումից հետո և այդուհետ ինչպես սկսեց պատկերացնել արևմտահայության ապագան:

Ելնելով խնդրի ծավալումն լինելուց վերլուծել ենք թերթի առավել կարևոր հրապարակումները, շրջանցել հիմնահարցին հպանցիկ անդրադարձած հեղինակներին, առավելապես օգտագործել թեմային առնչվող կազմակերպությունների ծրագրային փաստաթղթերը, հասարակական-քաղաքական և կուսակցական գործիչների այն աշխատությունները, որոնք վերաբերում են «Արմենիա»-ին: Գրականության մեջ արժանիքներ ենք համար անընդունելի կարծիքները մերժել ենք մեր տեսակետների պոզիտիվ շարադրանքով:

Ըստ ամենայնի արժևորել ենք հետազոտվող խնդրին նվիրված արխիվային վավերագրերն ու տպագիր սկզբնաղբյուրները, հուշագրություններն ու ուսումնասիրությունները, շեշտադրել այն հարցերը, որոնք մեր կարծիքով ցայսօր ըստ արժանվոյն չեն լուսաբանված պատմագիտական գրականության մեջ: Ուսումնասիրության առարկայի խորությամբ հետազոտման նպատակով համակարգային վերլուծության ենք ենթարկել մի ամբողջ խումբ շաղկապված և փոխապայմանավորող հիմնահարցեր: Դրանք են՝

- XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին քառորդին Արևմտյան Հայաստանում տիրող ծանր կացությունը և որպես այդ իրավիճակի օրգանական

¹ Մինչ «Արմենիայի» հրատարակվելը հայ իրականության մեջ լույս են տեսել «ազգային, քաղաքական և գրական կամ բանասիրական» խորագիրը կրող 36 պարբերականներ: Դրանցից 27-ի խորագիրը թեև սկսվում էր «քաղաքական» բառով, սակայն իրականում միայն 1884-ից Թիֆլիսի Դաստակարանի խմբակի կողմից Մոսկվայում ընդամենը մեկ տարի լույս տեսած «Ազատութեան Աւետարեքը»-ն էր Արևմտյան Հայաստանն ազատելու կոչ անում, որին զումարվեց նաև սոցիալիստական գաղափարախոսությունը, իսկ արևմտահայ իրականության մեջ ազատության խնդիրները տևական ժամանակ բարձրացնում էր միայն «Արմենիա»-ն:

² Մ. Փորթուզայանից հետո՝ 1921-1923 թթ., թերթը խմբագրել է եղիշե Թորոսյանը:

շարունակություն՝ որակական նոր մակարդակի ազատագրական գաղափարախոսության հանդես գալը³,

▪ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հայության համընդհանուր հիասթափությունը մեծ տերություններից ու ազատության հասնելուն որպես նախապայման՝ սեփական ուժին կոթնելու մտայնության աստիճանական կարևորումը,

▪ Փորթուգալյանի հայրենանվեր գործունեությունն ու արևմտահայության ազատագրության խնդիրներին և Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակի փոփոխության վերաբերյալ աշխարհայացքային մոտեցումները,

▪ Փորթուգալյան-Արմենական կուսակցությունը առնչությունները,

▪ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման հետևանքով իրավիճակային նոր փոփոխությունները,

▪ Հայկական հարցին և մեծ տերություններին, հայ իրականությունը գոյություն ունեցող թերություններին, ազգային կուսակցություններին, հայոց Մեծ եղեռնին, կամավորական շարժմանը և մի շարք այլ կարևոր հարցեր: Աշխատանքում առանձնահատուկ շեշտադրում է կատարվել «Արմենիա» թերթի առաջին տասնամյակի համարներին, երբ այն նոր «գաղափարների շտեմարան» էր, և բոլոր հրապարակումները տոգորված էին ազատախոսությամբ, պայքարի ոգով և ապագայի նկատմամբ լուսավոր հավատով:

Ատենախոսության ժամանակագրական շրջանակները: Ատենախոսությունը

ընդգրկում է հիմնահարցի տեսակետից ուղենիշային իրադարձություններով որոշակիացված ժամանակահատված՝ 1885-1923 թթ., այսինքն՝ «Արմենիա»-ի լույսընծայման բոլոր տարիները: Նշված ժամանակագրական հենքի վրա էլ քննարկվում են հայոց կյանքում տեղի ունեցած իրադարձություններին հասարակական մտքի դիրքորոշումների վերաբերյալ թերթի լուսաբանություններն ու տեսակետները: Ներկայացրել ենք 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված սոցիալ-քաղաքական ծանր կացությունը: Վախենալով այստեղ էլ տարածքային կորուստներ ունենալուց ու, հատկապես հայ ժողովրդին անբարեհույս համարելով՝ իշխանությունները որդեգրեցին բռնաճնշումների քաղաքականություն: Որպես դրա անմիջական հետևանք ու պատասխան, ինչպես նաև ազգային զարթոնքի, սեփական հայրենիքն ազատ տեսնելու հասունացած ցանկությունն իրականացնելու նպատակով հայ ժողովուրդը ոտքի ելավ ազատագրական պայքարի, որի սկզբնական փուլը դրսևորվեց մտավոր զարթոնքի և

³ Դեռևս XIX դարի առաջին կեսին այդպիսի գաղափարախոսություն արևմտահայ իրականության մեջ արդեն առկա էր: Եվրոպական ճնշվող ժողովուրդների՝ XIX դարի առաջին կեսի ազգային-ազատագրական պայքարի անմիջական ազդեցության նորոգ 1850-1860-ական թթ. ձևավորված հայ հասարակական հոսանքների ներկայացուցիչները (Ստ. Ոսկանյան, Մ. Սամուրյան, Հ. Սվաճյան, Գ. Զիլինկիրյան, Մ. Պեշիկթաշյան և այլք) իրենց աշխատություններում և հրապարակումներում անդրադառնում էին արևմտահայության ազատագրության խնդիրներին, փորձում էին ուղիներ մատնանշել և անգամ պայքարի էին կոչում երիտասարդությանը: Ավելին, դեռևս XIX դարի սկզբին Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Դուկաս վրդ. Ինճիճյանը («Ազգասեր» (1815թ.) և «Դարապատում» (1824-1827թթ.)) հրապարակախոսական աշխատություններում ոչ միայն արծաթծում էր հայրենասիրության և ազգասիրության թեման, այլև ընդգծելով իտալացիների ազատասիրության ուղեգծի ճշմարտացիությունը՝ «արյան մեջ թաթախված Հայաստանի» զավակներին հորդորում էր հետևել իտալացիների օրինակին, կոչ էր անում ազգային միասնության, համախմբվածության և հայրենասիրության:

կրթալուսավորական շարժման տեսքով: Այդ գործում նշանակալի դերակատարություն ունեցավ Փորթուգալյանը, ով, խուսափելով ձերբակալությունից, հեռացավ երկրից և 1885 թ. Մարսելում սկսեց հրատարակել «Արմենիա» թերթը:

Ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը: Հետազոտության մեթոդա-

բանական հիմքում մեր կողմից ուսումնասիրված աղբյուրների և գիտական գրականության համեմատական ուսումնասիրությունն է: Հետազոտության մեջ շարադրանքի հաջորդականությունը պայմանավորված է ժամանակագրական և թեմատիկ սկզբունքով: Ուսումնասիրության պատմահամեմատական մեթոդի կիրառումը հնարավորություն է ընձեռել շատ դեպքերում նորովի լուսաբանելու բազմաթիվ հիմնախնդիրներ և որոշակի առաջարկություններով նպաստելու դրանց արդյունավետ ընկալմանը: Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքում ընկած է «Արմենիա» թերթի պատմության և նրանում առկա կարևորագույն հրապարակումների անկողմնակալ ու անաչառ հետազոտության սկզբունքը:

Ատենախոսության գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը:

Ընդհանրացնելով ատենախոսության մեջ լուսաբանված պատմագիտական նորույթ հանդիսացող հիմնախնդիրների ներկայացումը՝ կարող ենք որոշակիորեն արձանագրել, որ հետազոտության հիմնական անվիճելի գիտական նորույթը վաստակաշատ մտավորական Մ. Փորթուգալյանի կյանքի, հասարակական-քաղաքական գործունեության և դրա զարդապսակ «Արմենիա» թերթի պատմության ամբողջական, համակողմանի ուսումնասիրությունն է, որը կատարվում է առաջին անգամ: Ատենախոսության մեջ հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակության բացառիկ գործընթացները ներկայացված են համաշխարհային պատմության կարևորագույն իրադարձությունների անմիջական առնչությունների խորապատկերում և «Արմենիա» թերթի որպես այդ իրողությունների տարեգիր, արձագանքների և արտահայտած տեսակետների հոլովությամբ: Ուսումնասիրության նորույթն ամփոփ ձևով ունի հետևյալ տեսքը.

ա) առաջին անգամ ներկայացվում են Մկրտիչ Փորթուգալյանի կյանքն ու գործունեությունը և «Արմենիա» թերթի ամբողջական պատմությունը,

բ) վերլուծվում են «Արմենիա» թերթում տեղ գտած կարևորագույն հրապարակումները, և այդ հենքի վրա ցույց է տրվում, որ պարբերականն արևմտահայ կյանքի տարեգիրն էր, իրականության անեղծ հայելին,

գ) լուսաբանվում և շրջանառության մեջ են դրվում նոր տեղեկություններ ու փաստեր թերթի սկզբնավորման, գործելակերպի հիմնական ուղղությունների և օսմանյան բռնատիրության դեմ պայքարի մեթոդների և ձևերի մասին,

դ) լուսաբանվում են թերթի կատարած ծավալուն աշխատանքները եվրոպական հասարակությանը հայոց խնդրին տեղեկացնելու ուղղությամբ և այն, որ թերթը հայ ազատագրական պայքարի եվրոպայից կախյալ համարելու ռազմավարությունը համարում էր անարդյունավետ,

ե) ներկայացվում է Հայկական հարցի վերաբացման իրողությունը, և մանրամասն քննարկվում են նրա լուծման տարբերակներն ըստ թերթի նյութերի,

զ) լուսաբանվում են Հայկական հարցը ցեղասպանության միջոցով լուծելու և այն օրակարգից հանելու օսմանյան իշխանությունների կանխակալ ծրագրերը,

է) Հայաստանի անկախության և խորհրդային շրջանի առաջին տարիները, թուրք-հայկական հարաբերությունները և որոշ ռազմաքաղաքական իրադարձություններ լուսաբանվել են թերթի հրապարակումների հենքի վրա:

Ատենախոսությունն ունի ոչ միայն գիտական, այլև կիրառական նշանակություն: Անժխտելի է, որ հասարակության և պատմության «Պարույրածն» զարգացման տեսությունը⁴ հայ ժողովրդի պատմության դեպքում քննություն է բռնում: Յետևապես, այդ հենքի վրա կատարված վերլուծությունների արդյունքում կատարված եզրահանգումները Հայաստանի անկախ պետականության կայացման գործընթացի շարունակականության պայմաններում ձեռք են բերում գործնական նշանակություն, հատկապես անցյալում թույլ տրված սխալները հասկանալու և դրանք կրկնելուց զերծ մնալու առումով: Ատենախոսությունն ունի նաև պատմաճանաչողական կարևոր նշանակություն, քանզի կարծում ենք, որ հետազոտության արդյունքները պահանջված են հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության, մասնավորապես՝ քաղաքական մամուլի, ազգային կուսակցությունների, ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության, սեփական ժողովրդի ազատության պայքարի նվիրյալներին վերաբերող հարցերն ուսումնասիրողների կողմից: Դրանք կարող են օգտագործվել նաև բուհական ու դպրոցական դասագրքերում կամ դասավանդելու ընթացքում:

Ուսումնասիրության փորձաքննությունը: Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ՊԱԾ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդում: Այն քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել նույն ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի նիստում:

Ատենախոսության թեմայով հրատարակվել են հայերեն և ռուսերեն մենագրություններ, հոդվածներ հայրենի և արտասահմանյան գիտական պարբերականներում, կարդացվել են զեկուցումներ գիտական նստաշրջաններում:

Նետազոտության աղբյուրագիտական հիմքը և հիմնահարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը: Թեմայի գիտական լուսաբանման համար բացառիկ կարևորություն ունեն «Արմենիա»-ում լույս տեսած հոդվածները, արխիվային նյութերը, տպագիր սկզբնաղբյուրները, հուշագրությունները, մամուլի հրապարակումները և հետազոտության մեջ արծարծված այլ հարցերի վերաբերող գիտական գրականությունը:

Թեմայի գիտական լուսաբանման համար բացառիկ կարևորություն ունեն «Արմենիա»-ում հրատարակված նյութերը, հատկապես Մ. Փորթուզայանի հեղինակած ծրագրային բնույթի խմբագրականները⁵, քանի որ «Արմենիա»-ի ու Մ. Փորթուզայանի վերաբերյալ արխիվային վավերագրերն այնքան էլ առատ չեն: Օգտագործել ենք նյութեր նաև որոշ էլեկտրոնային կայքերից⁶, ինչպես նաև

⁴ Ժամանակակից ամերիկացի հոգեբան Քլեր Գրեյվսի արժեքների էվոլյուցիայի մասին հասարակության և պատմության «Պարույրածն» զարգացման տեսությունը վերաբերում է մարդու և հասարակության զարգացման դինամիկային: Այդ տեսության օրինաչափություններն ու սահմանումները քննություն են բռնում նաև հայոց պատմության զարգացման գործընթացներն ուսումնասիրելու ժամանակ, տե՛ս Дон Эдвард Бек, Кристофер К. Коюн, Спиральная динамика. Управляя ценностями, и изменениями в XXI веке, издательство Открый Мир, М., 2010.

⁵ Թեթի որոշ խմբագրականներ պահվում են ՀՀ ազգային գրադարանում, ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում /ՊԱԾ/ և Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Որոշ մասն էլ՝ Թբիլիսիի Ջավախիշվիլու անվան համալսարանական գրադարանում, որոնք ֆոնդավորված չեն և որպես անմշակ նյութ՝ գրանցված են զՏ-58 համարի ներքո: «Արմենիայի» որոշ համարներ էլ գտնվում են Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գրապահոցներում, տե՛ս ֆ. 1.254, ֆ. 1.255 և ֆ. 1.155:

⁶ Wikipedia.com, Hy.wikisource.org, Editions. sigest. Net, www.azator.gr /yushatetr/.

հիմնահարցին առնչվող փաստագրական վերլուծական հայերեն⁷, ռուսերեն⁸, անգլերեն⁹ և թուրքերեն¹⁰ ժողովածուներից:

Թեմայի գիտական լուսաբանման համար աղբյուրագիտական հիմք են ծառայել արխիվային նյութերը, որոնք թեև շատ չեն, սակայն լույս են սփռում հիմնահարցի բազմաթիվ կողմերի վրա: Կարևոր են հատկապես Հայաստանի ազգային արխիվի¹¹, ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի պետական թանգարանի¹², պետության պատկերասրահի¹³ մի շարք ֆոնդերի նյութերը:

XIX դարի վերջի և XX դարի առաջին տասնամյակների հայոց պատմության իրադարձություններով հարուստ ժամանակահատվածը հաճախ է դարձել ուսումնասիրության առարկա, գրվել են մեծաքանակ և բարձրարժեք պատմագիտական աշխատություններ, որոնք որոշ վերապահումներով մեզ համար եղել են ուղեցույց¹⁴: Ժամանակաշրջանի տարբեր հիմնախնդիրներ

⁷ «Արմենիա» իլյուշտրար, Ա տարեկան (1885-86), Մարտել, 1890, Հայաստանը բուրժուական դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Ե., 1972, Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Ե., 1991, Արմենական կազմակերպություն, ՌԿԿ հիմնական ծրագրեր, կանոնադրեր և վավերագրեր, Պեյրուք, 1988, Ծրագիր և կանոնադրի Գաղափարակցական միութենան (Արմենո-միութենական միացեալ կազմակերպություն), Լոնտոն, 1907, Հայ պարբերական մամուլը, մատենագիտական համահավաք ցուցակ 1794-1980, կազմեց՝ Բաբրյան Ա., 1986, Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967), Համահավաք ցանկ, կազմեց՝ Ա. Կիրակոսյան, Ե., 1970:

⁸ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции 1913-1919, сост. В. Микаелян, Е., 1991, Положение Армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., Москва, Тип. "Рассвет", 1896, Черная Книга, Знаменитые иностранцы о турецких преступлениях конца XIX века и о геноциде армян в Османской империи в 1915 году, составитель А. Исоян, Е., 2012.

⁹ British Documents on the Ottoman Armenians, Ankara, 1989, pp. 547-550 pages.

¹⁰ Documents Diplomatiques Ottomans: Affaires Armeniennes (ed. by Bilal Şimşir), vol. 1 (1886-1893), Ankara, 1985.

¹¹ Տե՛ս ՉԱԾ, ֆ. 51, 121, 190, 408, 420, 424, 427, 453, 1267, 1456 և այլն:

¹² Տե՛ս ՊԱԾ, ֆ. 5. «Ա. Արխիվայան», «Ա. Չոպանյան», «Մ. Բարխուդարյան», «Գ. Լևոնյան», «Հավաքածու սփյուռքահայ գրողների և մտավորականների», «Ա. Հովհաննիսյան», «Վ. Մալեզյան», «Բ. Նավասարդյան», «Մ. Փորթուզայան», «Ա. Հայկունի» և այլն:

¹³ . Հայաստանի պետական պատկերասրահ, հուշածեղագրային բաժին, ֆ. 60, տ. 11, թղթ. 27, 28: Թերլենեզյան Փ., Կյանքիս հուշերը (մեքենագիր): Մի քանի արժեքավոր վավերագրեր էլ ձեռք ենք բերել մեր սփյուռքահայ բարեկամների օգնությամբ:

¹⁴ Լեօ, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, Ե., 1994, Ալետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Ե., 1997, Սիմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, Ե., 1996, Նույնի՝ Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991, Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Ե., 1999, Գիւզալեան Գ., Պատմական խնդիրներ, Մ. Փորթուզալեան (մի էջ յեղափոխական մտքի պատմությունից), Պեյրուք, 1937, Ներսիսյան Մ, Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնատիրության դեմ, Ե., 2002, Խառատյան Ա., Արևմտահայ հասարակական մտքի և հրապարակախոսության պատմություն-հից, Ե., 1980, Համբարյան Ա., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Ե., 1990, Նույնի՝ Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908), Ե., 1999, Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Ե., 2005, Վարդանյան Հ., Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դարի վերջին քառորդում, Ե., 1967, Սարուխանյան Ն., Հայկական հարցը մինչխորհրդային հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ, Ե., 1997,

քննարկելիս դրանց հեղինակներն անդրադարձել են նաև «Արմենիա» թերթին ու Մ. Փորթուզայանին: Այդ աշխատությունները պայմանականորեն բաժանել ենք չորս խմբի՝

ա) մինչխորհրդային, բ) խորհրդային, գ) հետխորհրդային շրջանում և դ) Սփյուռքում գրված ուսումնասիրություններ:

Մինչխորհրդային շրջանում «Արմենիա» թերթին նվիրված աշխատություն մեզ հայտնի չէ: Սակայն քննո առարկա ժամանակաշրջանին նվիրված այն ուսումնասիրություններում, որտեղ խոսվում է Փորթուզայանի մասին¹⁵, անդրադարձներ կան նաև «Արմենիա»-ին: Դրանց բնորոշ է այն, որ թերթի և խմբագրի մասին միայն գովեստի ու գնահատանքի խոսքեր են: Հավանաբար դա պայմանավորված է հոբելյանների առիթներով գրված լինելով: Սակայն էական դերակատարություն է ունեցել նաև Մ. Փորթուզայանի և նրա «Արմենիա»-ի լուրջ ավանդը հայոց զարթոնքի ու ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության նշակման գործում:

Վանի վարժապետանոցի նախկին սան Պ. Թորոսյանը, անդրադառնալով Փորթուզայանի 40-ամյա գործունեությանը, բարձր է գնահատել նրա ներդրումը հայությանը կրթելու, համախմբելու և պայքարի կոչելու գործում: Համարելով նրան աննկուն կամքով օժտված «լուսաւորութեան անդրանիկ կամաւոր զինւոր»՝ հեղինակը շեշտում է, որ Փորթուզայանը «վիատուած հայութեան մէջ ինքնավար-տախտիւն» ներշնչողներից առաջինը եղավ, «40 տարի ան տքնած է Հայը իւր դարեւոր թմրութենէն սրափեցնել»¹⁶ և իր աննկուն կեցվածքով վարակել շատերին:

Փորթուզայանի գործունեության 40-ամյա և «Արմենիա»-ի հրատարակության 25-ամյա հոբելյանների առթիվ ժամանակի նշանավոր մտավորականների հեղինակած հոդվածների փաստառատ ժողովածուն¹⁷ հարուստ է գնահատանքի խոսքերով: Հեղինակները¹⁸ մեծարում են նրան «նվիրյալ մանկավարժ», «լայնախոհ հրապարակագիր», «կրթոտ հայրենասեր» ու այլ բնորոշումներով և իրավագիտորեն ընդգծում, որ նա իր հավատի ուժով հայությանը թարմ լիցք ներարկեց:

Ղազարյան Հ., Արևմտահայությունը ցեղասպանության նախօրյակին, Ե., 2001, Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, Е., 1988, Саркисян Е., Политика Османского правительства в Западной Армении державы в последней четверти 19-ого и начале 20-ого вв., Е., 1972, 1967, Барсегов Ю., Геноцид Армян Ответственность Турции и Обязательства мирового сообщества, документы и комментарий, том 1, М., 2002 и том 2, М., 2005 և այլն:

¹⁵ Թորոսյան Պ., Ռ՞վ է Սկրտիչ Փորթուզայան, Կ. Պոլիս, 1912, նույնի՝ Քառասուն տարուան աշխատաւորը, Կ. Պոլիս, 1914, Վարանդեան Մ., Հայկական շարժման նախապատմութիւնը, հ. 1, հ. 2, Ժնև, 1912, Պազիլ Խան, Քառասուն տարի, Կ. Պոլիս, 1914, Վասիլեան Պ., Յոբելեարը եւ Արարատեան ընկերութիւնը և ուրիշներ, Կ. Պոլիս, 1918, Սապահ-Գիւլեան Ս., Պատասխանատուները, Փրովիտենս, 1916, Կարապետեան Գ., Մօտաւոր անցեալի յիշատակներէն, Կ. Պոլիս, 1919, Ա-Ռո, «Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թթ.», Ե., 1917, Մյասնիկեան Ա., Ազգային հարցի առթիվ, Մոսկվա, 1919, Աճառեան Հ., Տաճկահայոց հարցի պատմութիւնը, Նոր Նախիջևան, 1915 և այլն:

¹⁶ Թորոսեան Պ., Ռ՞վ է Սկրտիչ Փորթուզայան, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 9:

¹⁷ Կենսագրական զօժեր, Քառասուն տարուան աշխատաւորը, Կ. Պոլիս, 1914:

¹⁸ Աշխատանքը չճանաբեռնելու համար ձեռնպահ ենք մնում բոլոր 23 հեղինակների անուն-ազգանունները թվարկելուց:

Մինչխորհրդային շրջանում զգալի թիվ են կազմում կուսակցական գործիչների աշխատությունները¹⁹: Դրանցում Փորթուզայանը համարվում է ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության մշակող, կրթալուսավորական գործի կազմակերպիչ և ժողովրդին ազատագրական պայքարի մղող գործիչ: Իսկ ՀՅԴ տեսաբան Միքայել Վարանդյանը, ներկայացնելով նշված ժամանակաշրջանում հայերի վերագաղթունի գործընթացը, համարում է, որ այդ շարժման ողբից մինչև պայքարի հրավիրող գործիչները դարձան «այն ժամանակվա հայութեան խիղճը»²⁰: Իսկ այդ սերնդին համարում է ազատագրական շարժման «ուժ-գաղափարի», «խթան-գաղափարի» ստեղծիչ²¹: Այս որակումները, անկասկած, վերաբերում են նաև Մ. Փորթուզայանին:

«Արմենիա» թերթի մասին մինչխորհրդային շրջանում զգալի թվով հրապարակումներ կան ժամանակի մամուլում: Կ.Պոլսում լույս տեսնող «Աւետաբեր»²² շաբաթաթերթը «Ռ՞վ է Փորթուզայան» խմբագրականում մեծարում է Մ. Փորթուզայանին «անձնուէր հանրային գործիչ», «բարի յեղափոխական», «առաջինն ում քարոզը կը հասկնար ժողովուրդ» արտահայտություններով, ում խոսքը զուլալ առվակի նման «լուալով հանդերձ սխալ գաղափարներ, բարձր իտեալներ դիւրամարս կընէր»²³: Այնուհետև իրատեսորեն ընդգծվում է, որ փառասիրությունը նրա մեջ իսպառ բացակայում էր և առանձնացնելով պարզ ու հստակ գրելաոճը՝ ներկայացնում, թե ինչպիսի հմտությամբ էր նա մերժում ընդդիմադիրների հիմնազուրկ պնդումները: Այնուհետև հեղինակը վկայակոչում է «Արմենիա»-ի բանաձևած մի կարևոր դրոյթ. «Ոչ մի Հայ իրաւունք ունի ըսելու թե ինք բան մը չկրնար ընել խեղճ ազգին համար: Մինչեւ անգամ եթե արժեք զրօ մը ըլլատ, գոնէ կրնաս 1 արժող Հայ եղբօր մը քով կայնելով՝ 10 շինել»²⁴:

«Ազատ բեմ» պարբերականն էլ է հեղափոխական առաջին սերնդի ու նրանց գաղափարախոսների մասին հիացմունքով խոսում: Միանգամայն համամիտ ենք թերթի հայտնած այն կարծիքին, որ որտեղ խմորվում էին հեղափոխական գաղափարներ, որտեղ մտադրություն կար զբաղվելու Հայաստանի ազատագրության խնդիրներով, բնավորությամբ մեղմ, մարդասեր Մ. Փորթուզայանն այնտեղ էր: Ա. Արփիարյանի բնորոշմամբ «Փորթուզայանը ազատութեան շունչ մը փչեց ամբողջ Վանի վրա: Առանց Յեղափոխութիւն բառն արտասանելու յեղափոխական սերունդ մը պատրաստեց Վասպուրականում»²⁵:

¹⁹ Արամեանց Հմ., Վերածնունդի երկունքը, Կ. Պոլիս, 1918, Ղարաջեան Գ. (Արկունդ), Անցեալի յիշողութիւններից, Թիֆլիս, 1918, Ճանկուլեան Հ., Յիշատակներ հայկական ճգնաժամէն, մաս Ա, Կ.Պոլիս, 1913, Սապահ-Գիւլեան Ս., Ինքնաւար Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1915, նույնի՝ Պատասխանատուները, Կ. Պոլիս, 1916, Վարանդեան Մ., Հայկական շարժման նախապատմութիւնը, Ժնև, 1912, Հ 1 և Հ. 2 և այլն:

²⁰ Վարանդեան Մ., Հայկական շարժման նախապատմութիւնը, Ժնև, 1912, հ. 1, էջ 13:

²¹ Նույն տեղում, էջ 14:

²² «Աւետաբեր» Ամերիկյան միսիոներաց ընկերության պարբերականը լույս է տեսել Կ.Պոլսում 1855-1915 թթ. Մախի որպես երկշաբաթաթերթ, ապա՝ ամսաթերթ: Պարբերականի խմբագիրներ են եղել Ջ. Գրինը, Հ. Բարնըմը, Գ. Մեքսլըն, Ե. Բլիսը և ուրիշներ:

²³ «Աւետաբեր», թիվ 14, Կ.Պոլիս, 8 ապրիլի, 1911, էջ 328-331:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ «Նոր կեանք», 1899, թիվ 18:

ԱՄՆ-ում լույս տեսնող «Կոչնակ» պարբերականն էլ²⁶ Մ. Փորթուգալյանին բնութագրում է որպես ազգային ու կրթական «գործերուն հմուտ», անաչառ ու անկաշառ, վեհանձն, անկեղծ և հայրենասեր, «կարող գրող մը, յաջող ուսուցիչ», «փոթորիկ հրաւիրող լեռ մը բլուրներուն մէջ» ով ջանասիրության շնորհիվ միշտ մեծ արդյունք էր ապահովում²⁷: Հայ իրականությունում, թերթի Ռուսաստանում անկախ կարծիքով այդ շրջանում ոչ մեկն այնքան արագ չներշնչեց և «շարժման մէջ չդրաւ: Հայ ուսանողը ու այդչափ կարճ ժամանակի մէջ այդչափ մեծ արդիւնք չցուցուց»²⁸: Որակումներ, որոնք այնքան էլ հեռու չեն իրականությունից:

«Արմենիա»-ին ընդդիմախոս պարբերականների մեծ մասը կուսակցական պաշտոնաթերթեր էին²⁹, մի մասն էլ՝ ոչ³⁰: Առավելապես արձագանքելով «Արմենիա»-ի հրապարակումներին՝ դրանք հրապարակում էին նյութեր, որոնք թերթը կամ չէր արձագանքում, կամ պատասխանում էր հավասարակշռված ու առանց մաղձի: Ավելի հաճախակի էին բանավեճերը «Հնչակ»-ի ու նրա արքայակների («Մարտ», «Ապտակ» և այլն) հետ: Ամմիջապես վճռական գործողությունների կողմնակից հնչակյանները «ժամկետանց», «պահպանողական» և նմանատիպ ոչ այնքան իրավացի որակումներով քննադատում էին աստիճանական վերափոխումների կողմնակից Մ. Փորթուգալյանին:

Փորթուգալյանին զայրացրել էր, որ «Ազատ բեմ»-ը սուտ գրպարտություններով հանդգնել էր սրբապղծել հայ ազատագրական պայքարի նահատակ Մ. Ավետիսյանի հիշատակը՝ մեղադրելով նրան Ամերիկայում հեղափոխության անունով գումարներ հավաքելու և Փորթուգալյանի հետ իրենց կարիքները հոգալու համար³¹: Նա պատասխանում էր, որ մեղադրելու համար մարդիկ պիտի պատմություն իմանան և հեղափոխության հերոսներին, որպեսզի ամիմն չպղծեն նրանց հիշատակը³²:

Փորթուգալյան-արմենականներ հարաբերությունները³³ քննարկելով Բոստոնի «Ազգ», Վառնայի «Իրաւունք» և այլ թերթեր հորդորում էին Մ. Փորթուգալյանին հրաժարվել արմենականների հանդէպ ժխտողական կեցվածքից: Երբ վերջինս մերժեց, «Իրաւունք»-ը մեղադրեց Մ. Փորթուգալյանին «արմենական» բառը սեփականաշնորհելու համար³⁴: 1890-ականների վերջերից «Արմենիա»-ն կրկնում էր ինքն իրեն, որդեգրել էր գոլուշավոր կեցվածք

²⁶ «Կոչնակ» պարբերականը լույս է տեսել 1900 թ.-ից: 1919 թ. դարձել է «Կոչնակ Հայաստանի», իսկ 1921-ից՝ «Հայաստանի կոչնակ» մինչև 1968 թ.: սկզբում Բոստոնում, ապա՝ Նյու Յորքում, որպես շաբաթաթերթ, այնուհետև դարձել է ամսագիր: Տարբեր տարիների պարբերականը խմբագրել են Վ. Քյուրթյանը, Խ. Պեննեյանը, Հ. Խազոյանը, Վահե Հայկը, Ա. Պետիկյանը և ուրիշներ:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ «Կոչնակ», 8 ապրիլի, 1911, էջ 234-327:

²⁹ «Հնչակ», «Մարտ», Հնչակյան կուսակցության պաշտոնաթերթեր, լույս են տեսել Լոնդոնում, «Նոր կեանք», Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության, Լոնդոն, «Դրօշակ», Թիֆլիս, ՀՀԴ պաշտոնաթերթ, ռամկավարների «Ազգ», Բոստոնում, «Արեւ», Ալեքսանդրիայում և այլն:

³⁰ «Մշակ», Թիֆլիս, «Ազատ բեմ», Ալեքսանդրիա, «Արաքս», Սանկտ Պետերբուրգ, «Իրաւունք», Վառնա, «Հայաստան», Լոնդոն և այլն:

³¹ «Ազատ բեմ», 1906, ապրիլի 21:

³² Նույն տեղում:

³³ Այս խնդիրը ստորև մանրամասն քննարկվում է:

³⁴ «Իրաւունք», 1908, ապրիլի 9:

և դարձել երկրորդական թերթ: Դրա համար էլ հաջորդ տարիներին մամուլում էական անդրադարձներ չկան:

Խորհրդային իշխանության առաջին տասնամյակներին գաղափարախոսական սահմանափակումների պատճառով Հայաստանում ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությամբ զբաղվելը չէր խրախուսվում: Հատուկ ենտ գրվածքներում Մ. Փորթուգալյանին ու «Արմենիա» թերթին ուղղակի անդրադարձներ գրեթե չկան, իսկ թեման լուսաբանվել է նախկին մտածողության և կոմունիստական թելադրանքի անհաջող «համաձայնեցումներով», կուսակցականության շեշտադրմամբ, դասակարգային մեկնակետով և վերապահումներով³⁵:

Հայ ազատագրական պայքարի պատմության ուսումնասիրությունը նոր մակարդակի բարձրացավ խրուշչովյան ձեռնարկից հետո: Զթերագնահատելով մինչ այդ արվածը, նշեց, որ գրվեցին բարձր մակարդակի նոր ու հիմնարար պատմագիտական աշխատություններ³⁶: Խուսափելով «նացիոնալիստական» պիտակավորումից, դրանք առերևույթ այնքան էլ անմիջականորեն ազգային-ազատագրական պայքարի խնդիրները չէին լուսաբանում, սակայն լավագույնս ներկայացնում էին պայքարի վերելքին նպաստող գործոնները, նշում, որ ազգային-ազատագրական պայքարն ուներ նաև սոցիալական բնույթ³⁷: Ամշուշտ անժխտելի է նաև, որ խորհրդային պատմագիտությունը որոշ չափով հետագոտել է խնդրո առարկա թեմայի առանձին կողմերը, բայց տակավին ամբողջական աշխատություն չի ստեղծվել:

Անդրադառնալով «Արմենիա»-ին՝ Ջ. Կիրակոսյանը շեշտել է, որ Մ. Փորթուգալյանն իր պարբերականով մեծապես նպաստել է հայոց վերագարծնքի գործընթացին: Շրջանցելով կոմունիստական վարչակարգի սահմանափակումները՝ հեղինակը բարձր է գնահատել «բուրժուական «Արմենիան», իսկ խմբագրին համարել է հայ ժողովրդի «քաղաքական մուրացկանության» օգտակարությանը կասկածող, խաբվելուց չհոգնելու սովորույթը մերժող ու նրանց մեջ ըմբոստություն ներարկող, գիտակցված և մանրակրկիտ նախապատրաստված հեղափոխության կոչող գործիչ³⁸: Հեղինակի կարծիքով Մ. Փորթուգալյանն առաջիններից մեկը հասկացավ, որ թուրքի նպատակն է եղել «ջնջել հայկական ցեղը յուր հայրենիքի միջև», և եթե հայ ժողովուրդը ժամանակին չսթափվի ու չպայքարի, կկորցնի ամեն ինչ, ու ինքն

³⁵ Լեօ, Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, Կ. Ա. Փարիզ, 1934, նույնի՝ Անցեալից, Թիֆլիս, 1925, Մյասնիկեան Ա., Ազգային հարցի առթիվ, Մոսկվա, 1919 և այլն:

³⁶ Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնատիրության դեմ, Ե., 1955, Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք 2-րդ, Ե., 1956, Համբարյան Ա., Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914), Ե., 1965, Խուրշույան Լ., Սիյուռքահայ կուսակցությունները ժամանակակից ետապում, Երևան, 1964, Հովհաննիսյան Ռ., Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը, Ե., 1965, Բարսեղյան Խ., Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում (1880-ական թթ. - 1904), գիրք 1, Ե., 1967, Վարդանեան Հ., Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դ. վերջին քառորդում, Ե., 1967, Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Ե., 1967 և այլն:

³⁷ Հարությունյան Շ., Պատմագիտության զարգացումը Սովետական Հայաստանում, Ե., 1967, էջ 315:

³⁸ Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը 19-րդ դարի 80-ական թթ., Ե., 1980, էջ 233:

էլ կկորսվի: Ըստ հեղինակի՝ «Արմենիան» առաջին թերթն էր, որ ժողովրդի տառապանքների մասին խոսեց բարձրաձայն, վառեց ազգասիրության ու հայրենասիրության կրակը: Մեծագույն նվաճում է համարում այն, որ թերթն ընթերցողներին փոխանցում էր սեփական ուժերին կոթնելու, համերաշխ գործելու և փոխադարձ օգնության միջոցով բաղձալի ազատությանը հասնելու դրույթները:

Պատմաբան Ա. Դամբարյանն էլ, քննարկելով «Արմենիա»-ի Փորթուզայան-արմենականներ առնչությունները՝ գրում է, որ իմանալով, թե իրեն ու իր թերթին են վերագրում Արմենական կուսակցության հիմնադրման պատիվը, Փորթուզայանը հայտարարել է, որ «Արմենիան» իր անունով երբևէ կուսակցություն չի հիմնադրել: «Այնուամենայնիվ, արմենականները շարունակում էին «Արմենիա»-ն համարել իրենց գաղափարական օրգանը»,- նշում է Դամբարյանը և ավելացնում, որ արմենականները «Արմենիա»-ի հետ կապված էին միայն գաղափարապես³⁹: Կիսում ենք հեղինակի տեսակետը, թերթը նորարար գաղափարների յուրահատուկ շտեմարան էր և մեծ ներդրում ունի հայ քաղաքական մտքի մշակման գործում:

Պատմաբան Դ. Վարդանյանը, պարզաբանելով հայության ազատագրության հնարավոր ուղիները, իրավացիորեն շեշտել է, որ հայրենասիրությամբ և արիության ոգով տոգորված «Արմենիա»-ի «խնդիրն էր հայերի ծանր վիճակի մասին իրագրելու աշխարհի պրոգրեսիվ մարդկությանը, իրենց եղբայրների ազատագրության շուրջ կենտրոնացնել պայքարի գաղափարախոսությունը»⁴⁰:

1950-ականների երկրորդ կեսերի վախճանը և զգուշավոր աշխատությունների հաստիճանաբար փոխարինելու եկան ավելի համարձակ ու նպատակասլաց երկեր, որոնցում ընդհանուր, տեսական նախապայմանների քննարկումներից բացի՝ տեղ էին գտնում արդեն նաև ազատագրական պայքարի շատ դրվագներ, կատարվում էին տեսական, գաղափարական եզրահանգումներ⁴¹:

Խորհրդային կայսրության վերջին տարիներից սկսած, առավել ևս՝ Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո, հայ ազատագրական շարժման, մանուկի, ֆիդայական պայքարի, կուսակցությունների և մի շարք այլ հարցերի պատմությամբ ուսումնասիրողներն ավելի հաճախ սկսեցին զբաղվել⁴²:

³⁹ Դամբարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 160: Ժամանակաշրջանի շատ ու շատ կնճռոտ հարցեր ճիշտ ընկալելու խնդրում մեզ համար օգտակար են եղել նաև հեղինակի «Ազգային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914)», Ե., 1965, «Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914)», Ե., 1979, աշխատությունները, թեև անմիջականորեն նվիրված չեն «Արմենիա» թերթի պատմությանը:

⁴⁰ Վարդանյան Դ., Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դ. վերջին քառորդում, Ե., 1967, էջ 291:

⁴¹ Ա. Դովհանմիսյանը, Մ. Ներսիսյանը, Գ. Ղարիբջանյանը, Ս. Երեմյանը, Ջ. Կիրակոսյանը և ուրիշներ, օգտագործելով հնարավոր բոլոր միջոցները, մուտք էին գործում տարբեր արխիվներ, դուրս բերում մինչ այդ արգելված վավերագրեր, իրատարակում և դարձնում դրանք հանրության սեփականությունը:

⁴² Վարդանյան Դ., Ազատագրական պայքարի ռազմավարությունը և էջեր նրա հերոսապատմից, Ե., 2012, նույնի Ազատագրական պայքարի մարտավարությունը 1895-1898 թթ., Ե., 2002, Նույնի՝ Հայոց ազատամարտի զինման և ֆինանսավորման խնդիրը (1890-1908 թթ.), Ե., 2004, Խուրդիյան Գ., Գ. Գ. Ղազնակցության քննական պատմություն, ակունքներից մինչև 1895 թ. վերջը, Ե., 2006, Կոստանդյան Է., Ակնարկներ արևմտահայ

Արժուրեյով Մ. Փորթուզայանի ազգամկեր գործունեությունը՝ ակադեմիկոս Գ. Գալոյանն իրավացիորեն նշում է, որ նա ժողովրդի ազատության համար ոտքի ելած փառանգի հավատավոր ներկայացուցիչն էր և իր «Արմենիայով հայոց մեջ զինված պայքարով ազատագրվելու գաղափարախոսության հիմնադիրներից մեկը եղավ»⁴³: Իսկ ազատագրական շարժման վերելքը, ըստ Ստ. Պողոսյանի, պայմանավորված էր տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և միջազգային ազդակներով, որոնք հայ մարդու մեջ փոփոխության պահանջ առաջացրին: Այդ լուսավոր գաղափարի առաջին սերմանողներից մեկը նա «Արմենիան» է համարում⁴⁴:

Հայ ազատագրական պայքարում «Արմենիա»-ի դերակատարությունը իրատեսորեն է գնահատել Է. Կոստանդյանը: Ըստ նրա՝ Եվրոպայից դուրս մղվելուց հետո օսմանյան իշխանությունները կայսրության արևելյան շրջաններում վարեցին հայախալած քաղաքականություն, որի արդյունքում հայ և թուրք ժողովուրդների միջև եղած հակասությունը վերաճեց «ո՞վ-ու՞մի» անգիշտ պայքարի: Այդ գոյակռվի ակունքներում Կոստանդյանն առանձնահատուկ տեղ է հատկացնում «Վանում հեղափոխական սերունդ ստեղծող»⁴⁵ Փորթուզայանին: Բարձր գնահատելով վերջինիս կրթալուսավորական ու կազմակերպչական գործունեությունը և չներելով «ցուցանող արարքները»⁴⁶ պատմաբանը շեշտում է, որ Մ. Փորթուզայանի աշակերտներն ստեղծեցին հայ անդրանիկ՝ Արմենական կուսակցությունը⁴⁷:

Յեզեյան սկզբունքով բանաձևելով ազգային կուսակցությունների եռամիասնությունը՝ թեզ (արմենականություն), հակաթեզ (ինչակյաններ)⁴⁸ և սինթեզ (դաշնակցություն), Գ. Խուրդիյանը նշում է, որ արմենականությունն առաջարկեց

մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թվականներ), Ե., 2005, Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ 1885-1914 թթ., Է. Կոստանդյանի խմբագրությամբ, Ե., 2003, Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Ե., 1998, Ներսիսյան Ա., Գ. Գ. Ղազնակցութեան պատմություն (1898-1908), Կ. Բ և Գ, Պէյրուք, 2008, Պէյրուք, 2013, Նույնի՝ Ռուբեն, Ե., 2007, Նույնի՝ Ավետիք Սահակյան, Ե., 2006, Սարգսյան Ա., Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921 թթ.), Ե., 2009, Նույնի՝ 1885-1908 թթ. հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը արմենական գործիչների գնահատմամբ, Ե., 2010, Հովհանմիսյան Գ., Հնչակյան կուսակցության պատմություն (1887-1915 թթ.), Ե., 2012, Կարապետյան Ա., Արմենական կուսակցության կազմավորումը և գործունեությունը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Ե., 1995 և այլն:

⁴³ Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 404:

⁴⁴ Պողոսյան Ստ., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Կ. 1-ին, Ե., 2008, էջ 382:

⁴⁵ Կոստանդյան Է., Ակնարկներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թվականներ), Ե., 2005, էջ 89:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 90-91:

⁴⁷ Կոստանդյան Է., Սկրուիչ Խրիմյան (հասարակական-քաղաքական գործունեությունը), Ե., 2000, էջ 325:

⁴⁸ Ընդհանուր առմամբ, ընդունելով հանդերձ հեզեյան այս բանաձևումը, այնքան էլ համամիտ չենք հայ ազատագրական շարժման ակունքներում կանգնած կուսակցությունների ու նրանց առաջ քաշած տեսակետները դիտարկել որպես հակադիր բևեռներ: Ի վերջո, նրանք այնքան էլ լավ չէին տիրապետում տարբեր իզմ-երին և ամուսն էին այն, ինչ կարողանում էին, անկախ նրանից, թե ինչ էին մտածում կամ ինչի շուրջ էին բանավիճում ժններում մտած տեսաբան-առաջնորդները:

«ազգային հեղափոխության» գաղափարը, որը պետք է հիմնվեր սեփական ուժերի և հնարավորությունների վրա: Այդ ուժերի ցրված լինելը ու տկարությունը հանգեցրին Փորթուգալյանի կողմից «ներքին ուժի» ձևավորման ռազմավարական խնդրի առաջադրմանը որպես արտաքին հանգամանքների բարենպաստ դասավորությունից օգտվելու վճռորոշ պայման»⁴⁹: Պատմաբանի բնորոշմամբ Մ. Փորթուգալյանը հստակ գիտակցում էր, որ հայ ժողովուրդը դեռևս պատրաստ չէ սկսվող ազատագրական մաքառումներին, ինչն էլ հանգեցնում էր նախ՝ կրթվելու, կազմակերպվելու, ապա՝ նաև սեփական ուժ կազմավորելու գաղափարին: Սակայն հայ երիտասարդության արմատական թևը դժգոհ մնաց «Արմենիա»-ի չափավոր ուղեգծից և որդեգրելով անմիջապես գործելու ու առանց հապաղելու արդյունքներ տեսնելու մարտավարություն «հակադրեց միմյանց ազգային դատը ու համամարդկային ազատագրության իդեալը»⁵⁰: «Արմենիան», փորձելով կողմնորոշվել իր դավանած սկզբունքների և «Հնչակ»-ի առաջ քաշած թեզերի միջև, նկատում էր, որ «առաջինը ամեն հայու փիլի մեջ մեկ մեկ մարդիկն հրացան կուզե տեսնել, երկրորդը ամեն Հայու գանկին մեջ «Կարլ Մարքս»-ի միգամած վարդապետութունները կուզե զետեղել»⁵¹: Ուստի, երբ «Արմենիա»-ն «Հնչակ»-ի կտրուկ հարցադրումներին պատասխանում էր «երազով օր կանցունենք»⁵² և «Միութենը գորութիւն է»⁵³ ձևակերպումներով, ապա ակնհայտ է դառնում, եզրակացնում է Գ. Խուրդիյանը, որ «նման բանաձևումների տեսական-գաղափարախոսական «պարզունակությունը գործնական գետնի վրա ավելի իրատեսական է, քան հնչակյանների տեսական մտքի՝ արևմտահայ իրականությանը չհամապատասխանող «խորությունը»⁵⁴:

Թերթի հիմնադրման պատմությանը հետաքրքիր, սակայն մեզ համար անընդունելի տեսակետ է հայտնել Լ. Ալոյանը: Նրա կարծիքով, քանի որ օսմանյան իշխանությունները խիստ հսկողություն էին սահմանել ընդդիմադիրների նկատմամբ. «վերջիններս ստիպված եղան Մ. Փորթուգալյանին գործուղել (՝ Սարսել...»):

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի, կուսակցությունների ու անհատ գործիչների պատմությունը շարադրելու գործում հուշագրությունները խիստ կարևոր են, իսկ «Արմենիա» թերթի դեպքում, երբ արխիվային վավերագրերը սակավ են, դրանք ավելի կարևորվում:

Արմենական-ռանկավար հուշագիրները հիմնականում դրական են գնահատում Փորթուգալյանի գործունեությունն ու «Արմենիա»-ն⁵⁵: Հնչակյան հուշագիրների⁵⁶ մոտ նկատելի է երկու մոտեցում. 1890-ական թթ. գրված

⁴⁹ Խուրդիյան Գ., մշվ. աշխ., էջ 118:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 121:

⁵¹ Խուրդիյան Գ., մշվ. աշխ., էջ 118:

⁵² Մեր ընկերը-մեր ոյժը, «Հնչակ», 1891, թիվ 3, մարտ, էջ 2:

⁵³ «Արմենիա», 1891, 15 յուլիս, թիվ 90:

⁵⁴ Խուրդիյան Գ., մշվ. աշխ., էջ 124:

⁵⁵ Յուշեր Արմենակ եկարեանի, Պէյրուք, 1985, Տամատեան Մ., Իմ յուշերս, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Վաչէ Ղազարեան, Պէյրուք, 1985, Թերլեմեզյան Փ., Կյանքիս հուշերը (մեքենագիր), տես Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, հուշածեռագրային բաժին, ֆ. 60, տ. 11, թրք. 27, 28, Պօղոսեան Հ., Մեր դերը, ի՞նչ եղաւ եւ ինչպիսի ըլլա, Պոսթոն, 1935, նույնի՝ Կուսակցական կեանքի յուշերս, Պէյրուք, 1987:

⁵⁶ Ճանկուլեան Յ., Յիշատակներ հայկական ճգնաժամին, Կ.Պօլիս, 1913, Խան-Ազատ Ռ., Հայ յեղափոխականի յուշերից, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1927, թիվ 11, սեպտեմբեր, էջ 124-138, 1927, թիվ 1, նոյեմբեր, էջ 122-135, 1927, թիվ 2, դեկտեմբեր, էջ

հուշերում բոլորն անխտիր քննադատում են Մ. Փորթուգալյանին, պահպանողական անվանում: Հետագայում, ներկայումս ճշգրիտ տիրապետող դիրքերից, սկսում են դրական վերաբերվել հավանական դաշնակից դարձած արմենականներին, նրանց հոգևոր հայր Մ. Փորթուգալյանին ու նրա թերթին: ՀՀԴ հուշագիրները⁵⁷ գնահատում և ներողամիտ վերաբերմունք են դրսևորում Մ. Փորթուգալյանի ու «Արմենիա»-ի առաջին տարիների գործունեության նկատմամբ, իսկ հետագայում՝ հատկապես գաղափարական հարցերում, քննադատում են: Ավելի ուշ, գնահատելով Մ. Փորթուգալյանի դաշնակցամետ պահվածքը և «Արմենիա»-ն համարելով «անվտանգ», առիթը ներկայանալու դեպքում օգտագործում են թերթի ամբիոնը:

Թեև գերեզման կուսակցականությունից, սակայն փաստառատ են և սկզբնաղբյուրի արժեք ունեն Ա. Եկարյանի հուշերը: Դրանցում ներկայացնելով հեղափոխության արշալույսը՝ նա նշում է, որ «Արմենիան ամեն կողմ տարածուած էր եւ՝ «Մշակի հետ՝ երիտասարդութեան մտքին հայրենասիրական թռիչք մը կուտար» և զգարկ մը տրվեց երկրի շարժումին»⁵⁸:

1880-ական թթ. մինչև 1896 թ. ներառող Մ. Տամատյանի հուշերի առաջին մասում⁵⁹ Փորթուգալյանին հեղինակն իրավացիորեն մեղադրում է այն բանում, որ «իր յեղափոխական գիմիին մեջ շատ ջուր խառնած էր, այնպես որ իր հիմնած «Արմենիա» թերթին ի սկզբան տւաւ չափաւորական ուղղութիւն մը» և որ ինքը «խաղաղ առաջադիմական» էր ու «երկու գաղափարներու միջեւ կտարութերէր, կէսյեղափոխական ուղղութիւն մը ունէր»⁶⁰:

Այնպիսի այն հանգամանքից, թե ինչպիսի վարչակարգ է գոյություն ունեցել հայրենիքում, Միությունը գրվել են պատմագիտական ուսումնասիրություններ, որոնք, անկախ լույսընծայման թվից, մեկտեղել ենք և միասնաբար քննարկել: Դրանք փաստառատ են, պարունակում են սթափ վերլուծություններ և եզրահանգումներ:

Միությունը լույս տեսած աշխատություններից առանձնանում է ռանկավար Ա. Դարբինյանի պատմագիտական ուսումնասիրության ու հուշագրության

112-130, 1928, թիվ 3, հունվար, էջ 114-128, 1928, թիվ 4, փետրվար, էջ 123-135, 1928, թիվ 5, մարտ, էջ 102-114, Աղամիրեան Խ., Հայ սոցիալ-դեմոկրատական «Հնչակ» կուսակցության և նրա գործունեության մասին, Բաքու, 1925, ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 24, Սալահ-Պիլեան Ստ., Փոքր Հայքի յիշատակներ, Չիկագո, 1917, Բերբերեան Ռ., Պատրանքների շրջանից և այլն:

⁵⁷ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Ե., 1990, Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, Խ. առաջին, Պոսթոն, «Հայրենիքի» տպարան, 1950: Արամյան Ազնուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, մաս 4-րդ, 1937, թիվ 4, էջ 144-149, մաս 5-րդ, 1937, թիվ 5, էջ 135-141, մաս 6-րդ, 1937, թիվ 6, էջ 150-153, Լեվոն Թադևոսեանի յուշերը, գրի առաւ Ն. Հանգոյց, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, թիվ 7, էջ 176-187, Կարմոյ առաջին դէպքը, «Շերամ Ղազարեանի յուշերը», «Դիվան ՀՀ Ղաշնակցության», հատ. առաջին, Պոսթոն, 1934, էջ 3-10, Դեմոկր Կանտոյեանի յուշերէն ամփոփեց Արսէն Թերլեմեզեան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, թիվ 4, էջ 87-97, Սոզեան Վ., Վարդենեացի Մարգար վարժապետը եւ Աւզուտի դէպքը, «Տարոնի արծիւ», օրգան տարոնական ոգու, 1941, թիվ 17, էջ 8-14, Ֆերահեան Մ., էջ մը անցեալէն «Հայրենիք», 1925, թիվ 1, էջ 130-132, տե՛ս նաև Յեղափոխական խմբումներ (1890-1896), «Հայրենիք» ամսագիր, 1953, թիվ 1, էջ 1-14 և այլն:

⁵⁸ Յուշեր Արմենակ եկարեանի, Պէյրուք, 1985, էջ 23:

⁵⁹ Տամատեան Մ., Իմ յուշերս, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Վաչէ Ղազարեան, Պէյրուք, 1985:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 25-29:

շաղախ աշխատությունը⁶¹, որում հեղինակը բարձր է գնահատում «թուրք բռնապետության դեմ ընթացող դասակարգի բողոքի ծայն «Արմենիան»⁶²: Նա շեշտում է, որ «Արմենիա»-ի հրատարակությունը և «անոր միջոցով արտայայտուած առողջ գաղափարներն են, որ ներշնչեցին փորթուգալեաններուն որոշ ուղղութիւն եւ մարմին ընդ տալով իրենց գաղափարական միութեան, սկիզբը դարձնել զայն մաքուր հայ անդրանիկ յեղափոխական կուսակցութեան»⁶³: Խոսելով ազատագրական շարժման նախակարապետներ Մ. Խրիմյանի և Մ. Փորթուգալ-յանի համագործակցության մասին Ա. Դարբինյանն իրավացիորեն եզրակացնում է, որ «Անոնք 40-50 տարի առաջ խորապես այն համոզման եկած էին, թէ հայերը թուրքիո մէջ ինքնապաշտպանութեան պէտք է դիմեն ամեն բանէ առաջ, ուզեցին արթնցնել հայ ժողովրդի ինքնագիտակցութիւնը, բայց բնաւ չըսին, թէ փութկոտութեամբ և տղայական ցոյցերով կարելի պիտի ըլլա ժողովուրդն ապստամբութեան մղել»⁶⁴: Միաժամանակ հեղինակը խոսում է Մ. Փորթուգալյանի երբեմն դրսևորվող ցուցամուկ և անտեղի արարքների մասին:

«Արմենիա»-Արմենական կուսակցություն առնչությունները քննարկող Վ. Դազարյանը կուսակցության գաղափարական հոգևոր հայր է համարում Մ. Փորթուգալյանին, իսկ ծնիչ՝ «Արմենիա»-ն. «Հայութիւնը,- հաւանաբար նկատի ունենալով, որ կազմակերպութեան յարած անդամները ստանձնած էին Փորթուգալեանի «Արմենիա» թերթին ցուումը եւ դարձած անոր միտքերուն տարածիչը,- կուսակցութեան անդամները ճանչցաւ իրեն արմենիականներ, եւ այդպիսով է որ շարժումն ինքզինք անուանեց Արմենական կազմակերպութիւն»⁶⁵: Իսկ հետագայում, երբ կուսակցությունն «արդեն գործնական աշխատանքներու շրջանին մեջ էր», հնարավոր էր համարվում «օգտուիլ այդ թերթին մէջ երեւցած թելադրութիւններէն»⁶⁶ և նյութապես օգնել, իսկ հետո դարձնել իրենց օրգանը:

«Արմենիա»-ն իրատեսական խմբագրականներով «լուսագոյն առաջնորդը կը հանդիսանար»⁶⁷ մեր ազատագրական պայքարում իր հուշագրություն-ուսումնասիրության մեջ արժևորում է Մ. Նաթանյանը: Հեղինակը, շարժման «աննախընթաց ձայնողանքը» տեսնելով, հրամայական անհրաժեշտություն էր

համարում «Արմենիա»-ի օրինակով «ընդունիլ եւ հրապարակ հանել սխալները, զգուշացնելու համար նոր և գալիք սերունդները մեր սայթաքումներէն»⁶⁸:

XIX դարի 2-րդ կեսի արևմտահայերի ազատագրական պայքարի պատմաբաններին, հայկական կուսակցությունների գործունեությանը, Հայկական հարցին և հայ հեղափոխական շարժմանը եվրոպական երկրների վերաբերմունքին ու դրան հաջորդող հայկական կուսակցությունների ծագման խնդիրներին նվիրված սփյուռքահայ հետազոտող Լ. Նալբանդյանի աշխատության մեջ անդրադարձներ կան մաս Մ. Փորթուգալյանի գործունեությանը և «Արմենիա» թերթի պատմությանը: Ներկայացնելով այդ պայքարի զարգացման ընթացքը՝ Լ. Նալբանդյանն իրավացիորեն նշում է, որ «Ազգը բարդությամբ կրթվածից վերածվեց արթնացած հասարակության»⁶⁹, և դրանում «մամուլը կարևոր կրթական դեր խաղաց ու մատնանշեց դեպի ապստամբություն տանող ճանապարհը»⁷⁰: Հայ ժողովուրդը դարերի ընթացքում փայլաբայում էր օտարի տիրապետությունից ազատվելու գաղափարը, իսկ աշխարհում տեղի ունեցած որակական փոփոխությունները, Օսմանյան կայսրության փլուզման եզրին լինելու հանգամանքը հետբեռնիյան շրջանում արդեն հույս էին ներշնչում, որ կարող են արդյունավետորեն շարժվել դեպի ազատություն: Կիսում ենք հեղինակի տեսակետը, որ ժողովրդին դեպի այդ ուղին առաջնորդողներից էր Մ. Փորթուգալյանը, ում «հայացքներն արագորեն շրջվեցին դեպի հեղափոխության ուղին, ով եկավ այն հավատի, որ ազատությունը չի կարող նվաճվել առանց երկար նախապատրաստության»⁷¹: Իրատեսորեն գնահատելով թուրքական կառավարության դեմ հայության պայքարը՝ հեղինակն իրավացիորեն եզրակացնում է, որ այն «համայնքի ներսում վերածվեց դասակարգայինի»⁷²:

Հայոց պատգամը «Մեծ երագ» անվանած Գ. Անարոնյանը կարևորում է «Արմենիա»-ի հանդարտաբար ընթացքը և բերած մեծ նպաստը «կարելիին արուեստ քաղաքականութիւնը» քարոզելու, ժողովրդի գիտակցությանը հասցնելու ու ոտքի հանելու գործում: Հեղինակն իրավացիորեն նշում է, որ «Արմենիա» թերթը պոռոտ քարոզչութեն է արկածախնդրական վտանգաւոր գործունեութեն հեռու մնաց միշտ, անիկա որդեգրեց իրատես վարքագիծ մը, եւ խուսափեցաւ ջատագովել է ծրագիրներ, որոնք կրնային անհարկի կերպով վտանգել մեր անպաշտպան զանգուածը»⁷³:

Պ. Տեփոյանը «Ուխտուածներ» շարքում⁷⁴ թեև «Արմենիա» թերթին շատ տեղ չի հատկացրել, սակայն իրական գույներով է ներկայացրել երկրում տիրող ծանր կացությունը և ժողովրդի պայքարելու պատրաստականությունը: «Պերլինի դաշնագրութեան հետևող հայկական մտաշուարումի շրջանը, երկար չտեսեց», - արձանագրում է հեղինակը, ապա շեշտում, որ ժողովրդին «կառաջնորդին

⁶¹ Սովորաբար հուշագրությունները պատմագիտության մեջ համարվում են սկզբնաղբյուրներ, սակայն երբեմն (օրինակ՝ Ա. Դարբինյանի, Ռուբենի, որոշ չափով մաս Մ. Նաթանյանի և այլոց երկերի դեպքում) դրանք հուշագրության և ուսումնասիրության համադրություն են և սկզբնաղբյուր լինելով հանդերձ մաս ուսումնասիրություններ են: Թե որն է դրանցում գերակշռող, միանշանակ դժվար է ասել: Կարծում ենք, որ աղբյուրագիտական հենքով, բարձրացրած հարցերով, առաջ քաշած տեսակետներով և հեղինակների սուբյեկտիվ մոտեցումներով դրանք ավելի շուտ պատմագիտական աշխատություններ են հիշեցնում: Մեզ համար կարևորը դրանց պատմագիտական մտքի գնահատումն է:

⁶² Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերն, յուշեր 1890էն 1940, Ե., 2003, էջ 81:

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 106:

⁶⁵ Դազարեան Վ., Արմենական կուսակցութիւնը (ակնարկներ), Պէյրուք, 1985, էջ 12:

⁶⁶ Դարբինեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 40:

⁶⁷ Նաթանեան Մ., Արմենական կուսակցութիւնը ծագումն սկսեալ մինչեւ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութեան կազմութիւնը, Փահիրե, 1990, էջ 14:

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ Նալբանդյան Լ., Հայ հեղափոխական շարժում: Հայ քաղաքական կուսակցությունների զարգացումը 19-րդ դարի ընթացքում, Ե., 2012, էջ 55:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 58:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 101:

⁷² Նույն տեղում, էջ 50:

⁷³ Անարոնեան Գ., Մեծ երագին ճամբուն վրայ (ակնարկ Հայկական հարցի պատմութեան վրայ), Գ հրատարակութիւն, Լոս-Անճելոս, 1968, էջ 38:

⁷⁴ Տեփոյեան Պ., Միհրան Տամատեան (1863-1945), Պէյրուք, 1964, նույնի՝ Ատոմ Ասլանեան, Պէյրուք, 1988, Նիւթեր պատմութեան համար, մեր առաքելութեան ճամբով, Պէյրուք, 1988:

շարժումներն ու ինքնամոլո շարժողները»⁷⁵: Դա «սրբազան հրայրքե՛ մը բռնուած» ցեղի ուժի արտահայտիչ երիտասարդությունն էր, որը նետվեց՝ ոտքի հանելու ժողովրդին և իրագործելու ազատության անկարելի հրաշքը: Առաջինը եղավ մեր մտավոր գարթոնքը՝ «ութսունական թուականներու վերջերուն մեր քաղաքական ազատութեան առաջապահները հրապարակ կու գային, գերագոյն վճռականութեամբ մահը իսկ արհամարհելով նետուեցան պայքարներու մէջ»⁷⁶, - գրում է Պ. Տեփոյանը և ընդգծում, որ դրանց առաջին շարքերուն էր Մ. Փորթուգալյանն իր «Արմենիա»-ով:

Ներկայացնելով ազատագրական գոյամարտում թերթի ներդրումը Յ. Ուզունյանը գրում է. «Արմենիա»ն հանդիսացաւ թուրքիոյ բռնատիրական, վայրագ արարքները քողագերծող, հայ ժողովրդին բողոքը բանաձեւող եւ անոր իրաւունքները պահանջող հայ հայրենասէրին ձայնը»⁷⁷: Ըստ Ուզունյանի «Արմենիա»-ն «կթելադրէր դիմել բոլոր յարմար միջոցներուն հայ ժողովրդին ազատօրէն ինքզինք կառավարելու իրաւունքը» նվաճելու համար, «կիրատարակէր ողբալի վիճակը գաւառներու հայութեան և կարծարծէր հայրենասիրական բռնու գզացումները ժողովրդին մէջ»⁷⁸:

Յ. Վարդիվառյանը⁷⁹ էլ նշում է, որ հայ ժողովրդին ոտքի հանելու համար անհրաժեշտ էր նախ հեղափոխել նրան գաղափարապէս, ինչն էլ նախաձեռնեց «Արմենիան»: Յեղինակն ընդգծում է, որ Մ. Խրիմյանի հայրենասիրությունը, Մ. Փորթուգալյանի լուսավորությունը և Մ. Ավետիսյանի ազատասիրությունը հեղաբեկում առաջացրին հայության մեջ և ծնունդ տվեցին հեղափոխական գաղափարախոսությանը, զենքի դիմելու ու ինքնապաշտպանվելու մղումներին: «Արմենիա» թերթի գաղափարներից ծնվեց և հասակ առավ ազատագրական պայքարի գիտակցությամբ ու վճռական պայքարի լծված մի սերունդ, որը հայոց փրկությունը տեսնում էր մարտական ուժի մեջ: Յեղինակն առանձնացնում է արմենականների հայդուկային պայքարին սատարող **ձախ-արմատական և չափավոր թևերը** և իրավացիորեն ընդգծում, որ կուսակցության օրգանի դերը որոշ ժամանակ կատարել է «Արմենիա»-ն:

Ա. Ահարոնյանը⁸⁰ «Արմենիա»-ն համարում է «ազատալեզու քարոզիչ», որը «չըլլալով հանդերձ բռնի ուժի ջատագով, յեղափոխական ոգի կը ներշնչէր Վասպուրականի երիտասարդ սերունդին և գայն կը մղէր ընդդէմ թուրքին»⁸¹:

Պարբերականի քարոզչակազմակերպչական գործունեությունը բարձր են գնահատել նաև սփյուռքահայ մշտնավոր մտավորականներ Մ. Ճիզմեճյանը, Կ. Սարաֆյանը, Ի. Բզմիրյանը, Ն. Ակիչյանը և ուրիշներ⁸²:

⁷⁵ Տեփոյան Պ., Նիւթեր պատմութեան համար, մեր առաքելութեան ճամբով, Պէյրուս, 1988, էջ 17:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 25:

⁷⁷ Ուզունյան Յ., Արևմտահայ ազատագրական պայքարին ծագումը Արմենական կուսակցութեան մէջ և Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւնը իր 60-ամեակին, Լոս-Անճելըս, 1986, էջ 22:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 23:

⁷⁹ Վարդիվառյան Յ., Մեծ երազի ճամբուն ուղեւորները եւ համապարփակ պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան, հ. Ա, Արմենական կազմակերպութիւն բաժին, Երևան, 2015:

⁸⁰ Ահարոնյան Ա., Հերոսական դէմքեր Ռ.Ա.Կ.ի, Լոս-Անճելըս, 2001:

⁸¹ Ահարոնյան Ա., Երախտավորներու ուղին, հ. Ա, Լոս-Անճելըս, 2006, էջ 14-15:

⁸² Ճիզմեճեան Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930, Սարաֆեան Կ., Ակնարկ մը Արմենական կուսակցութեան պատմութեան

Հայ ազատագրական գաղափարաբանությանը նվիրված ծանրակշիռ ներդրում կարելի է համարել Գ. Գյոզալյանի ուսումնասիրությունները⁸³: Հայաստանի հայությանը պարտադրված խորհրդային ամբողջատիրության սկզբնական շրջանում, երբ հայ քաղաքական մտքի ու ազգային արժեքների դեմ ընդդիմական գաղափարախոսության դիտանկյունից ծավալվեց պատմության նենգափոխումների այլընտրանք, Գ. Գյոզալյանը մերկացրեց խեղաթյուրելու այդ փորձերը և ընդգծեց այն համազգային արժեքները, որոնք կարևոր էին ժողովրդի հիշողության պահպանման և վերաթարմացման գործում: Բանաձևելով, որ 1880-ական թթ. «թուրքը երկրի իրավական տերն էր, քուրդը՝ իրական տերը, հայը՝ հայրենիք ունեցողը եւ իրավագուրկը»⁸⁴, Գյոզալյանը պարզաբանում էր, որ ստեղծված իրավիճակում քուրդն ու թուրքը միացել էին հայերի դեմ, և հենց դրա արդյունքում ծագեց Հայկական հարցը: Իսկ հայության մեջ սկսվեցին մտավոր վերածնության ու հոգևոր վերափոխման շարժումները, որոնց ակունքներում հեղինակն ընդգծում է Մ. Փորթուգալյանի ու նրա «Արմենիա»-ի էական դերակատարությունը:

Թուրք պատմաբանները⁸⁵, որոնց ձայնակցում են աղբյուրացի կեղծարարները⁸⁶, ևս անդրադարձել են քննարկվող ժամանակաշրջանին: Նենգափոխելով պատմությունը՝ նրանք հայ ազատագրական պայքարը համարել են արհեստածին, իսկ հայությանը՝ «անհավատարիմ ազգ», իբր որի համար էլ պատժվել են:

Աշխատությունը շարադրելիս «Արմենիա» թերթի քաղաքական բնույթի հրապարակումները համեմատել ենք ժամանակի մամուլում («Մշակ», «Հնչակ», «Դրօշակ», «Մարտ», «Նոր կեանք» և այլն) տեղ գտած տեսակետների հետ և բոլոր դեպքերում մշտապես ելակետ ենք ունեցել ու այդ գնահատականի հիմքում դրել համազգային շահը:

Ավելացնենք, որ չենք կիսում այն հետազոտողների տեսակետները⁸⁷, որոնք, խորանուխ չլինելով պարբերականի պատմության մանրամասներում, փորձել են

վրայ, Պէյրուս, 1960, Իզմիրլեան Ս., Դատումներ մեր հարիւրամեայ յեղափոխութեան մասին անձնական յուշերուս ընդմեջէն, Պէյրուս, 1962, Ակիչեան Ն., Մեծերէն տասը, Լոս Անճելըս, 1990:

⁸³ Գիւզալեան Գ., Պատմական խնդիրներ, Պէյրուս, 1937, նույնի՝ Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը եւ Յ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Մատենաշար «Դրօշակ», Թիւ 66, Փարիզ, 1927, նույնի՝ Խրիմեան Հայրիկ, Գաղափարների աշխարհը, Պէյրուս, 1954:

⁸⁴ Գիւզալեան Գ., Խրիմեան Հայրիկ, Գաղափարների աշխարհը, Պէյրուս, 1954, էջ 6:

⁸⁵ Taner Akçam, TürkUlusal Kimliği ve Ermeni Sorunu. Istanbul, 1995, Documents Diplomatiques Ottomans: Affaires Arméniennes (ed. by Bilâl Şimşir), vol. 1 (1886-1893). Salahi R. S., The Ottoman Armenians, London, 1987, Ankara, 1985, Halaçoğlu Yusuf, Ermenitehciri (4 baskı). Istanbul, 2004, Esat Uras, The Armenians in History and the Armenian Question. Istanbul, 1988, Mehmed Hocaoglu, Arşivvesi kalariyla Tarihte Emneni Mezâlimive Emneniler, Ankara, Istanbul, 1976, E. Z. Karal, Armenian Question (1878 – 1923), Ankara, 1975 և այլն:

⁸⁶ Гасымлы Муса, Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг., В поисках исторической истины, М., 2014, Вердиева Х., Гусейн-заде Р., Родословная армян и их миграция на Кавказ с Балкан, Баку, 2003., Юсиф кзы Жердиева, Первая Мировая война и Кавказские мусулмани-беженцы, «Истина», Астрахань, 2013, № 2, стр. 34-35. Наджафов Б., Лицо врага, История армянского национализма в закавказье в конце XIX- начале XX веков, Баку, 1993, Файгл Э., Правда о терроре, армянский терроризм-истоки и причины, Баку, 2000:

⁸⁷ Ավետիսյան Վ., Հայ հասարակական մտքի զարգացման Մարքս-լենինյան փուլի սկզբնավորումը, Ե., 1976, Լեօ, Անցելից, Թիֆլիս, 1925, նույնի՝ Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հ. Ա, Փարիզ, 1934, Համբարյան Ա., Հայ

ստվերել «Արմենիա»-ի կարևոր տեղը հայ քաղաքական մտքի ու մամուլի պատմության մեջ: Համամիտ ենք վաստակաշատ Ջ. Կիրակոսյանի այն կարծիքին, որ. «չի կարելի համաձայնել այն ընկերների հետ, ովքեր փորձել են նսենացնել «Արմենիա» թերթի տեղը հայ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ, նրա խաղացած ակտիվ դերը արևմտահայության ազատագրության գաղափարախոսության զարգացման, գործնական քայլերի մշակման ասպարեզում»⁸⁸: Մերժում ենք մեզանում տեղ գտած այն թյուր եզրահանգումը, թե իբր «Արմենիայի» նպատակն է եղել հայոց ազատագրությանը հասնել բացառապես եվրոպական դիվանագիտության օգնությամբ: Թերթի հրապարակումների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գերիշխող է եղել նախ և առաջ սեփական ուժերին ապավինելու դիրքորոշումը: Ավելին, Մ. Փորթուզյանի կարծիքով ազատագրական շարժման ղեկավարները ժողովրդի մեջ ու նրա հետ պետք է լինեն, այնինչ երբեմն նրանց մեծ մասը նույնիսկ Հայաստանում չէին եղել: Իհարկե, Մ. Փորթուզյանը դեմ չէր եվրոպայի օգնությանն ու դիվանագիտական աջակցությանը, սակայն կոչ էր անում նախ և առաջ հույսը դնել սեփական ուժերի վրա: Այնպես որ «Արմենիա»-ն հայ քաղաքական մտքի վրա խոր ու անցնչելի դրոշմ է թողել և պարունակում է շատ ուսանելի դրույթներ, որոնք այսօր էլ արդիական են ու կիրառելի: Իսկ անճշտությունները հետևանք են այն բանի, որ երբևէ «Արմենիայի» պատմությունը խորությամբ չի հետազոտվել:

Ատենախոսության կառուցվածքը և բովանդակությունը: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, բովանդակությունից, հինգ գլուխներից, եզրակացությունից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից: Աշխատանքի ընդհանուր ծավալը կազմում է 410 էջ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ մեջ ներկայացված է թեմայի արդիականությունը, ցույց են տրված ատենախոսության գիտական նորույթն ու կիրառական նշանակությունը, նշված են հետազոտության նպատակները և խնդիրները, ժամանակագրական շրջանակները, տրված է հիմնահարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼՅԱՆԸ ԱՐԵՎՄՏԱԳԱՅ ԱՋԳԱՅԻՆ-ԱՋԱՍԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍ

Առաջին ենթագլուխ – Մ. Փորթուզյանի կյանքը և հասարակական-քաղաքական գործունեությունը:

Բեռլինի վեհաժողովից հետո մեծ տերություններից հուսախաբ արևմտահայությունն սկսեց նոր ուղիներ փնտրել՝ օսմանյան բռնատիրությունից ազատագրվելու համար և հանգեց «Երկաթե շերտի»-ի, այն է՝ սեփական ուժին կոթնելու գաղափարին: Արևմտահայության ազատության խնդրով մտահոգ մտավորականության համար հստակ էր, որ կազմակերպվելու և ժողովրդին պայքարի դուրս բերելու համար նախ հարկավոր էր վերափոխել նրան հոգեբանորեն՝ սերմանել դարավոր լուծող թոթափելու և ազատ ապրելու ձգտում: Այդ գարթոնքը լիակատար դարձնելու համար անհրաժեշտ էր կրթել,

հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Ե., 1990, Վարդանյան Հ., Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դ. վերջին քառորդում, Ե., 1967, Պարսամյան Վ., Պատմագիտական աշխատություններ, Ե., 1985, Ղազարյան Հ., Արևմտահայությունը ցեղասպանության նախօրյակին, Ե., 2001 և այլն:

⁸⁸ Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 248:

ազատասիրական ոգով դաստիարակել և նախապատրաստել հեղափոխական սերունդ: Այդ հայրենամկեր առաքելության ակունքներում էր կանգնած Մ. Փորթուզյանը: Մարդ, ով ամբողջ կյանքը նվիրաբերեց հայության ազատագրության գործին, սակայն չի արժանացել ուսումնասիրողների անհրաժեշտ ուշադրությանն ու գնահատանքին⁸⁹ չհաշված հպանցիկ անդրադարձները⁹⁰:

Ժամանակի ազդեցիկ լրագրերին ակտիվ թղթակցելու, «Վարագալատեան», «Արարատեան» և այլ ընկերություններ հիմնադրելու, «Ասիա» թերթը խմբագրելու, կրթականակերպչական և հրապարակախոսական գործունեության արդյունքում Փորթուզյանը շուտով դարձավ Մ. Խրիմյանի, Գ. Սրվանձտյանի, Գ. Օտյանի, Ն. Վարժապետյանի համախոհն ու գործընկերը՝ իր ամենաակտիվ մասնակցությունը բերելով հայոց ազգային-քաղաքական գարթոնքի գործընթացին:

Գ. Արծրունու և Բաֆֆու խնդրանքով մի քանի տարի Մ. Փորթուզյանը գործունեություն է ծավալում Վանում և ակտիվ մասնակցում սկսված հայ ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին շրջափուլին, որի ընթացքում վանական տերթոդիկյան կրթական համակարգն աստիճանաբար տեղի էր տալիս աշխարհիկ կրթածնեթին: Այստեղ նա հիմնում է մի քանի կրթօջախներ, որոնց զարդապսակը Կենտրոնական վարժարանն էր: Փորթուզյանի զլխավորությամբ այս կրթարանից դուրս եկավ հեղափոխականների մի կոհորտա, որը ոչ միայն պարզեց ազատության դրոշմը և հիմնադրեց Արմենական կուսակցությունը, այլև հերոսացավ 1896 և 1915 թթ. գոյամարտերի ժամանակ՝ ոչնչացումից փրկելով Վասպուրականի հայությանը:

Երկրորդ ենթագլուխ – Մ. Փորթուզյանի դերը արևմտահայության ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության մշակման գործում:

Մ. Փորթուզյանի ազատասիրական մղումներն ու գործունեությունը աննկատ չմնացին իշխանությունների աչքից: Սկսվեցին հետապնդումներ: Խուսափելով ձերբակալությունից՝ նա վտարանդվեց ու Մարսել քաղաքում հիմնադրեց «Արմենիա» թերթը: Սկսվեց արևմտահայ ազգային-ազատագրական պայքարի երկրորդ փուլը, որը դարձակետ եղավ Մ. Փորթուզյանի ճակատագրում. կրթական գործի մշակ ուսուցիչը դարձավ խմբագիր, ապա՝ հեղափոխության քարոզիչ:

Հենվելով իր նախորդների վաստակած փորձի վրա և շարունակելով նրանց կատարած գործը, բայց սկսելով գրեթե նորից և գրեթե միայնակ քաղաքակիրթ ազգերի հայացքի առջև բարձրացրեց հայկական իրականությունը և ոչ թե որպես կարեկցանքի ու խղճահարության, այլ հպարտության, հիացմունքի ու խոնարհումի պահանջ՝ իր ժողովրդի էության, անտանելի ցավի ու ծանր վիճակի հանդեպ: Նրա «Արմենիա»-ն դարձավ այն դարբնոցը, որտեղ ծնվեցին ու ժողովրդին մատուցվեցին Փորթուզյանի ազատախոսական գաղափարները:

⁸⁹ Բացառություն են կազմում Մ. Փորթուզյանի գործունեության 40 և «Արմենիա» թերթի լույսընծայման 25-ամյա հոբելյանների առթիվ Տ. Զեօկիւրեանի խմբագրությամբ «Քառասուն տարուան աշխատաւորը Սկրտիչ Փորթուզալեան» Յարգանքի պսակ քառասանամեայ յոբելյանի առթիւ հողվածների ժողովածուն, Կ.Պոլիս, 1914, Ռ. Թորոսեանի հեղինակած «Ո՞վ է Սկրտիչ Փորթուզալեան», Կ.Պոլիս, 1912, գրքույկը և մի քանի հրապարակումներ մամուլում:

⁹⁰ Սեղմագիրն ավելորդ չծանրաբեռնելու համար ձեռնպահ ենք մնում այդ հեղինակներից ու նրանց աշխատությունները թվարկելուց, քանի որ նրանց մասին մանրամասն խոսել ենք Ներածության մեջ:

Հայրենասեր հրապարակագիրը եղավ հայության մեջ առաջին ինքնավստահություն ներշնչողներից մեկը: Գրիչը որպես զենք օգտագործելու, գաղափարակիցներ պատրաստելու և ուժ գոյացնելու իր գործելակերպով նա արեց ամեն ինչ ժողովրդին սթափեցնելու և իր ուսնահարված իրավունքներին տեր դարձնելու համար: Փորձեց հայերին վերադարձնել կիրք և ազատության ձգտող ազգերի շարքը, ձերբագատել նրան խոնարհ ռայայի հոգեկերտվածքից: Նրա մեծագույն ներդրումը եղավ այն, որ պատրաստեց «ազատագրութեան մարտիրոսների» մի ողջ սերունդ, որը պատրաստ էր նահատակվելու հանուն հայրենիքի: Մ. Փորթուգալյանը ցնցեց ժողովրդին, հնչեցրեց հեղափոխության հուժկու ռազմերզը և մղեց պայքարի՝ իր ողջ կյանքը դարձնելով ուսանելի օրինակ:

Ազգային զարթոնքի և բռնության շղթաները խորտակելու ձգտումները ժողովրդի մեջ սերմանելու և հայրենիքն ազատ տեսնելու սուրբ գործի նվիրյալին բարձր են զնահատել ժամանակակիցներից Դ. Վարուժանը, Վ. Թեքեյանը, Գ. Խաժակը, Մ. Նաթանյանը, Ա. Զթյանը, Պազիլ Խանը, Թեօդիկը, Շահիրիմանը և ուրիշներ⁹¹ ու հետագա սերունդները:

Մ. Փորթուգալյանի կարևոր դերակատարության մասին են վկայում նրա կողմից գրված և նրան հասցեագրված մեծաքանակ նամակները: Նա ակտիվ նամակագրական կապերի մեջ էր ժամանակակից գրեթե բոլոր նշանավոր հասարակական-քաղաքական և մշակութային գործիչների հետ⁹²:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

«ԱՐՄԵՆԻԱ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ԾՆՈՒՆԴ

Առաջին ենթագլուխ - «Արմենիա» թերթի «Շրջաբերական»-ը:

1885 թ. հունիսի 18-ին «Արմենիա»-ի խմբագրակազմը՝ նախքան թերթի լույսընծայումը, տարածեց մի շրջաբերական, որում հայտարարեց, որ թերթը քաղաքական չէ և ներկայացրեց իր առջև դրված հիմնախնդիրները: Դրանք էին՝

ա) «օտարներու» ուշադրությունը հրավիրել «թուրքահայերու ծանր կացութեան» վրա,

բ) ազատական գաղափարներ տարածել հայության մեջ

գ) կապ ստեղծել աշխարհասփյուռ հայության բոլոր հատվածների միջև՝ հետազայում դրանք ամրապնդելու և խորացնելու տեսլականով,

դ) համակարգել այդ ուժերը և դրանք ուղղորդել հօգուտ հայանպաստ գործերի,

ե) օգտվելով Ֆրանսիական հանրապետության ազատ և մարդասիրական օրենքներից՝ հաստատել այնտեղ հայկական տպարան:

Այնուհետև ավելացվում էր, որ թերթը չի զուգադարձի հայության վիճակը, որովհետև կեղծ լավատեսությունը դավաճանություն կլինի ազգային շահերին,

⁹¹ Տե՛ս Չեփիրեան Տ., Կենսագրական գծեր, Քառասուն տարուան աշխատառքը, Կ. Պոլիս, 1914, Թորոսեան Պ., Ռ՛վ է Մկրտիչ Փորթուգալեան, Կ. Պոլիս, 1912, «Անտաբեր», «Կոչնակ», «Ազատ բեմ», «Արաքս» և այլ պարբերականներում տպագրված հոդվածներ:

⁹² Ե. Զարեհի անվան գրականության և արվեստի պետական թանգարանում մեզ հաջողվեց գտնել դրանցից մի քանիսը՝ ուղղված Արփիար Արփիարյանին, Աբգար Զովհաննիսյանին, Վահան Մալեգյանին, Բագրատ Նավասարդյանին, Մկրտիչ Բարխուդարյանին, տղային՝ Վահան Փորթուգալյանին, մի շարք պարբերականների խմբագիրներին և այլն (Տե՛ս ԳԱԹ, նույնանուն ֆոնդերը): Դրանք օգնում են ամբողջական պատկերացում կազմելու նրա մարդկային դրական որակների և ծավալած ազգամկեր գործունեության ու ծրագրերի մասին:

իսկ նրա նյութական ու մտավոր անկումը կհանգեցնի նաև բարոյական անկման և հուսախաբություն կառաջացնի: Հայտարարվում էր նաև, որ «Արմենիա»-ն կրոնական թերթ չէ, սակայն, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ հայոց եկեղեցին դարեր շարունակ փոխարինել է պետությանը, կհարգի այն: Թերթը լինելու էր հարստահարված և ծայնագուրկ հայության պաշտպանը և հանդես էր գալու «Ազգային Սահմանադրության» բարեփոխման պահանջով, դատապարտելու էր եկեղեցական վերնախավին և հարուստներին, որոնք հարստահարում էին ժողովրդին և խեղդում «ազատ մտածումները»: Այնուհետև վստահեցվում էր, որ «Արմենիա»-ն լինելու էր ժողովրդին նվիրված ազատական թերթ:

Երկրորդ ենթագլուխ - Պարբերականի ընդհանուր նկարագիրը:

Թերթն ուներ «խմբագրականներ», «Նամականի», «Հայկական հարց», «Գաղթաշխարհ», «Մամուլ», «Բանասիրական», «Գովազդ»-ի, «Հայտարարություններ»-ի և այլ կայուն խորագրեր ու բաժիններ:

«Խմբագրականներ»-ի հեղինակը հիմնականում Փորթուգալյանն էր: Դրանք միջազգային իրադրության, Օսմանյան կայսրությունում տիրող կացության, հայության անտանելի վիճակի և ազատության հասնելու ուղիների, Հայկական հարցի, աշխարհամարտի, կամավորական շարժման, Մեծ եղեռնի, հայոց պետականության վերստեղծման իրատեսական մոտեցումների, հայերի՝ ծանր վիճակից դուրս գալու մասին տազնապալի, սակայն միշտ լավատեսական և ապագայի նկատմամբ անհողողող հավատով տոգորված վերլուծություններ էին:

Գողտրիկ, ընթերցողների կողմից սիրված ու ցավաշատ «Նամականի»- ուն ամենօրյա անարդարությունների, հայ գյուղացու տառապանքների, իրավազուրկ վիճակի ու անափ կարոտի մասին էին տեղեկացնում Արևմտյան Հայաստանից ու հայաշատ բոլոր անկյուններից ուղարկված նամակները: Այս խորագրի նյութերը ներկայացնում էին ավանդական ու նոր բարբերի հակադրության մեջ մոլորված հայ մարդու ողբերգությունը, եղեռնի մահասարսուռ տարիները և օգնություն աղերսող ճիչերը, ինչպես նաև՝ հայության կյանքում գոյություն ունեցող արատավոր երևույթները:

Դիվանագիտական անցուդարձը, պետականության բացակայության պայմաններում այդ գործառնություն իրականացնող եկեղեցու գործունեությունը, ընդ որում, չհանդուրժելով նրա սպասավորների ընչաքաղցությունն ու իշխանությունների հետ գործարքների գնալու դեպքերը, հայտնի քաղաքական գործիչների հայությանը վերաբերող տեսակետները և այլ հարցեր տեղ էին գտնում «Հայկական հարցը» բաժնում: Հայկական հարցի վերաբացմանը զուգընթաց և հատկապես աշխարհամարտին հաջորդած տարիներին այս խորագիրը թերթում դառնում է կարևորագույններից մեկը:

«Գաղթաշխարհ» խորագրի ներքո տպագրվում էին ազատության պայքարին սատարելու գաղութահայության պատրաստակամության մասին թղթակցություններ: Ժողովրդին նյութապես օգնելու առումով թերթի նշանակետ գաղթաշխարհի հայությանը հասցեագրվում էին կոչեր միշտ հայրենիքի կողքին լինելու մասին: Եղեռնից հետո այս բաժնի նյութերում ահագնացող ցավ կա, բայց նաև՝ հույս և աներեր հավատ ապագայի հանդեպ:

«Մամուլ» բաժնում արտատպումների, թարգմանությունների ու վկայակոչումների միջոցով քննարկվում էին հայությանը հուզող հարցեր: Այստեղ «Արմենիա»-ի արձագանքներն են այլ թերթերի քննադատական հրապարակումներից, որոնցում, սակայն, ո՛չ մաղծ կա, ո՛չ էլ վիրավորանք հեղինակների հասցեին:

Թերթի «Բանասիրական» բաժինը հարուստ էր գեղարվեստական ոչ ծավալուն ստեղծագործություններով և հատկապես գրախոսականվերլուծական-ներով: Կան նաև մեծածավալ ստեղծագործություններ, որոնք տպագրվում էին մաս-մաս թերթի տարբեր համարներում:

«Գովազդ» բաժնում առկա էին տարբեր բովանդակության ծանուցումներ, հայտարարություններ և առաջարկներ: Հետեղեռնյան տարիներին շատ են կորած հարազատներին փնտրելու մասին հայտարարությունները:

Գիտակցելով, որ թերթն ընթերցանության նկատմամբ սեր ներարկելու, ժողովրդին հուզող խնդիրները բարձրացնելու և ազատության համար պայքարի դուրս բերելու կարևոր գործոն էր, Փորթուզայանը նյութական մեծ զոհողությունների գնով լույս էր ընծայում «Արմենիա»-ն: Առաջին ամիսներին նա չէր հակադրվում Օսմանյան կայսրությանը, այլ միայն ընթերցողին ծանոթացնում էր հայության ծանր վիճակին: Թերթը ձեռքիցձեռք էր անցնում, վարակում ու ոգևորում հայ մարդկանց և ոգեկոչում պայքարի: Կախված հանգամանքներից և դրամի չափից՝ «Արմենիա»-ն լույս էր տեսնում շաբաթը երկու անգամ 800-1300 տպաքանակով: 1893 թ. տվյալներով այն տարածվում էր Պարսկաստանում և 166 օրինակ, ԱՄՆ 75, Ռուսիայի 37, Բուլղարիա՝ 27, Գերմանիա՝ 27, Եգիպտոս՝ 19, Ֆրանսիա՝ 22, Սեօ Բրիտանիա՝ 17, Հունաստան՝ 8, 100 օրինակ էլ հատավաճառքի միջոցով⁹³: Տպաքանակի վրա բացասականորեն անդրադարձան օսմանյան, ռուսական և պարսկական տերությունների տարածքներ թերթի մուտքի արգելման հրամանագրերը, սակայն այն գաղտնի թափանցում էր նաև այդ երկրներ և 1890-ական թթ. ամենատարածված հայալեզու պարբերական էր⁹⁴:

«Արմենիա»-ն լույս տեսավ մինչև 1923 թ.: Պարբերականի երկարակյացությանը նպաստում էր «Արմենիայի օժանդակներ» կառույցը: Թերթի լեզուն աշխարհաբար էր: Աչք է շոյում անթերի սրբագրական աշխատանքը: Բոլորին վերափոխելու հավակնող թերթն անտարբեր չէր նաև արևելահայության կյանքին:

Երրորդ ենթագլուխ – Մ. Փորթուզայան - Արմենական կուսակցություն անընդունելի:

Պատմագիտության մեջ տևական ժամանակ սխալմամբ Արմենական կուսակցության հիմնադիր է համարվել Մ. Փորթուզայանը⁹⁵: Իրականում նա եղավ այդ կուսակցության ստեղծման գաղափարի սերմնացանը, որովհետև Վանից արտաքսված լինելու հանգամանքը նրան թույլ չտվեց այդ գործընթացի

⁹³ Արմենիայի տարածումը, «Արմենիա», թիվ 83, 1893:

⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁵ Լազեան Գ., Հայաստան և Հայ Ղատը (վավերագրեր), Կահիրե, 1956, էջ 105-108, Լեօ, Անցեայից, Թիֆլիս, 1925, էջ 47-49, Լեօ, Թիւրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հ. Ա, Փարիզ, 1934, էջ 44, Պարսամյան Վ., Պատմագիտական աշխատություններ, Ե., 1985, էջ 211, Ավետիսյան Վ., Հայ հասարակական մտքի զարգացման Մարքս-Լենինյան փուլի սկզբնավորումը, Ե., 1976, էջ 161-162, Սերոբեան Մ., Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Պեյրուք, 1937, էջ 98-99 և Սեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով, Կահիրե, 1948 թ., էջ 184, Իզմիրեան Վ., Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին և ներկայիս, Պեյրուք, 1964, էջ 124-126, Համբարյան Ա., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Ե., 1990, էջ 123, Վարդանյան Հ., Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և Հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 19-րդ դարի վերջին քառորդում, Ե., 1967, էջ 287, Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիմանադիտությունը և Հայաստանը, Ե., 1980, էջ 245, Գազանճեան Լ., Վերածնունդ Վան-Վասպուրականի, Բոստոն, 1950, էջ 210 և ուրիշներ:

անմիջական իրականացնող դառնալ: Այդ են վկայում շատ հուշագիրներ⁹⁶ և վերջին շրջանում՝ հետազոտողների մեծ մասը⁹⁷: Արձանագրենք, որ կուսակցությունը հիմնադրեցին Կեղոնական վարժարանի սաները՝ Սկրտիչ Ավետիսյանի առաջնորդությամբ:

Չնայած Մ. Ավետիսյանի հետ ունեցած բարեկամությանը՝ Մ. Փորթուզայանը երբեք արմենական չդարձավ հայտարարելով, թե դեմ է կուսակցականությանը, որովհետև դա կթուլացնի ազատագրական պայքարը և «վնասակար ու խիստ վտանգավոր է տաճկահայոց շահերին»⁹⁸: Ի վերջո, «պաղուծին մը ինկավ վարպետին եւ երբեմն իւր անունով երդուող աշակերտներուն միջեւ»⁹⁹, և նրա պահվածքից դժգոհ՝ արմենականները երես դարձրին Փորթուզայանից և սկսեցին մերժենալ այլ ուժերի:

**ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅԵՐԻ ՍՈՅԻԱԼ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՅՈՒՈՒՄ
«ԱՐՄԵՆԻԱ»-ՈՒՄ**

Առաջին ենթագլուխ- «Արմենիա»-ն արևմտահայերի կացության մասին:
Անկողմնակալ, կուսակցականության պարտադրանքներից ազատ «Արմենիա»-ն լուսաբանում էր թուրքական իշխանությունների իրականացրած հարկային ծանր քաղաքականությունը հայության նկատմամբ, որը մշտապես ուղեկցվում էր բռնարարքներով, չարաշահումներով և սպանություններով. «բոլորը միացած խեղճ հային քարչ էին տալիս դէպի կորուստ»¹⁰⁰: Նվաճելով Հայաստանը՝ թուրքերը դադարեցրել էին հայկական քաղաքակրթության զարգացումը և «նորան դարերով յետ մղեցին»¹⁰¹: Թերթի ներկայացմամբ նրանք որոշել էին հենց իր բնում խեղդել հայ ժողովրդին ու անուն էին ամեն ինչ տնտեսապես տկարացնելու և արյունաքամ անելու համար: Չկարողանալով դիմանալ շարունակվող բռնությանը՝ հայ ժողովուրդը աստիճանաբար սկսել էր «գաղթել տնովին»: Իշխանություններն էլ, ժողովրդագրական կտրուկ փոփոխությունների պատրվակով, «Հայաստան» անունը փոխարինել էին «Քուրդիստանով»: Մինչդեռ «Արմենիան» անկախ վիճակագրական տվյալներով ասպացուցում էր, որ այդ փոփոխությունն անհիմն էր և սխալ: Թերթի

⁹⁶ Դարբինյան Ա., նշվ.աշխ., Եկարեան Ա., նշվ. աշխ., Երամեան Հ., նշվ. աշխ., Փափագեան Վ., նշվ. աշխ., Թերթեան Գ., «Կյանքիս հուշերը» (մեքենագիր), Հայաստանի պետական պատկերասրահ, հուշածեռագրային բաժին, ֆ. 60, տ. 11, թղթ. 27, 28:

⁹⁷ Դավլաթյան Կ., «Արմենականություն» և Սահմանադրականության հետ ՌԱԿ-ի անընդունելի հարցի շուրջ, Թեգիսներ Արմենական կուսակցության 110-ամյակին նվիրված հրեյանական գիտաժողովի (12 մարտի 1996թ.), Ե., 1996, Կարապետյան Ա., Արմենական կուսակցություն, թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Ե., 1995, Կազարեան Վ., Արմենական կուսակցությունը, Պեյրուք, 1985, Նաթանեան Մ., Արմենական կուսակցությունը ծագումն սկսեալ մինչեւ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցութեան կազմութիւնը, Գահիրե, 1990, Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ 1885-1914թթ., Է. Կոստանդյանի խմբագրությամբ, Ե., 2003: Սարգսյան Ս., Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921 թթ.), Ե., 2008, Փափագյան Հ., Սկրտիչ Փորթուզայանը Արմենական կուսակցության մասին (Մ. Փորթուզայանի նամակն իր ընկեր Մ. Բաղդասարյանին), Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 1-2, 1996, էջ 319:

⁹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 4, թ. 13, տե՛ս նաև «Պայքար», 1951, մարտի 17, թիվ 63:

⁹⁹ Երամեան Հ., Հուշերում Վան-Վասպուրականի, հ. Ա, 1929, էջ 255:

¹⁰⁰ «Արմենիա», թիվ 98, 1889:

¹⁰¹ «Արմենիա», թիվ 85, 1889:

ներկայացնամբ Արևմտյան Հայաստանի շուրջ 3 մլն. բնակչության¹⁰² 2,5 մլն-ը հայեր էին, 410 հազարը՝ թուրքեր և քրդեր ու մնացած ազգությունները միասին՝ հազիվ 175 հազար էին¹⁰³: «Մասնավորաբար՝ երզրունի, Ալաշկերտի և այլնի մեջ կելնէ 390,000 Հայ՝ 80 հազար Թիւրքի և 10,000 Քիւրդի դէմ. Վանի մէջ 154,000 Հայ կայ 15,000 Թիւրքի և 21,000 Քիւրդի դէմ. Մուշի մէջ 118,000 Հայ կայ 25,000 Թիւրքի և 10000 Քիւրդի դէմ և այսպէս մնացածը»¹⁰⁴:

Իշխանությունները, շարունակելով իրենց հայահալած քաղաքականությունը, այնուհետև փակեցին ազգային վարժարանների մեծ մասը՝ փորձելով դրանով սպանել հայության ազատատենչ ձգտումներ սերմանողներին: Տեսնելով հայերի «անհնազանդությունը»՝ նրանք դիմում էին ահաբեկումների: Ձերբակալում ու հետապնդում էին նույնիսկ անմեղ մարդկանց. «այ ու ծախ որի որ պատահի»¹⁰⁵: «Արմենիա»-ն լուսաբանում էր ստեղծված ծանր կացությունը և դրան դիմագրավելու համար կոչ էր անում համախմբվել հայերին և դուրս գալ պայքարի: Հայ ժողովրդի զարթոնքն ու հեղափոխական տրամադրությունները կանխելու և իրականությունը եվրոպայից թաքցնելու նպատակով իշխանությունները դիմում էին զանազան խաբեությունների: Օրինակ՝ դիմեցին հանրագրերի խայտառակ պատմությանը, որը նշան էր արդեն «թէ բոլորովին նեղը մնացեր էին Հայեանական խնդրի առջեւ»¹⁰⁶: Կամ կաշառում էին «փառատենչիկ Հայ էֆենտիներն», դրամական նվերների ու շնորհների ուժով ստիպում, որ պատրիարքարանը «Եւրոպաբնակ մեր եղբարց հրապարակային տրտունջներն հերքէ պաշտօնապէս»¹⁰⁷ և այլն: Այլևս չհանդուրժելով դրանք՝ հայերը հակակառավարական ելույթներ էին ձեռնարկում, փողոց դուրս գալիս, որոնց իշխանությունները պատասխանում էին անմեղ մարդկանց կոտորելով:

Երկրորդ ենթագլուխ - Հայ կյանքի թերությունների քննադատությունը «Արմենիա»-ի հրապարակումներում:

«Արմենիա»-ի բնորոշմամբ հայերը խաղաղասեր, անկախության գաղափարի մշտական կրող, աշխատասեր, վաճառական, արհեստավոր, բանկիր, դիվանագետ, ճարպիկ, ստեղծագործ և շինարար ժողովուրդ են:

Հայ ժողովուրդը բռնապետությունից ազատվելու համար պայքարի դուրս գալուց առաջ նախ՝ հստակ պիտի իմանա իր երկիրն օտարի կողմից նվաճվելու օբյեկտիվ պատճառները, խուսափի ուրիշներին մեղադրելուց և ճանաչի սեփական թերությունները: Ինչպիսիք էին օրինակ՝ ա) օտարի տիրապետությունը երկար հանդուրժելը, բ) անզորագիտությունը և սոցիալական ծանր վիճակը, գ) հայալեզու մամուլի բացակայությունը, դ) նվազ թվաքանակը, ե) քաջ, կազմակերպչական հատկանիշներով օժտված գործիչների երկրից հեռանալը, զ) կիսավայրենի ցեղերի հարևանությունը, է) անմիաբան լինելը, ը)

¹⁰² Իհարկե, այս տվյալները որպես բացարձակ ճշմարտություն չենք կարող ընդունել, սակայն մի քանի տարբեր աղբյուրների հետ համեմատելիս պարզ է դառնում, որ դրանք շատ մոտ են իրականությանը (օրինակ Sarafian Vahe A., Turkish Armenian and Expatriate Population Statistics, The Armenian Review, IX (Autumn, 1956), 119): Իսկ թե ինչ չափով, ներկա դեպքում ճշգրտելը մեր խնդիրը չենք համարում:

¹⁰³ «Արմենիա», թիվ 17, 1889:

¹⁰⁴ «Արմենիա», թիվ 96, 1889, տե՛ս նաև Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք I: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ), համբազակազմ Ա. Մելքոնյան և ուրիշներ, Ե. էջ 451-452:

¹⁰⁵ «Արմենիա», թիվ 101, 1889:

¹⁰⁶ «Արմենիա», թիվ 81, 1889:

¹⁰⁷ «Արմենիա», թիվ 78, 1889:

հալածանքների հետևանքով թափառական դառնալը, քանի որ «գաղթականութիւնը ոչ միայն ինքնասպանութիւն էր հայու համար, այլ և ազգասպանութիւն»¹⁰⁸, թ) մեծ տերությունների շահերի հորձանուտում չկողմնորոշվելը, ժ) անտարբերությունն ու բամբասանքի ախտը, ի) «Հայ ազգ կանուանուէին սոսկ լուսաւորչական Հայերը»¹⁰⁹, լ) սեփական սխալների անգիտացումը, խ) միամիտ ու դյուրահավատ լինելը, ծ) դիվանագիտության չիմացությունը, կ) առանց լուրջ նախապատրաստության վճռական քայլեր կատարելու սովորությունը, հ) սեփական համոզմունքների նկատմամբ անվստահությունը և հուսահատվելու միտումը, ծ) փառասիրությունը, դ) օտար ավերում հոխորտալը, որով թուրքական իշխանություններին զագագեցնում էին և բաց թողնում երկիրը պահող անպաշտպան ժողովրդի վրա, ճ) եղբայրասպան և ուժերը ջլատող երևույթները և այլն: Ազգին ինքն իրեն ճանաչել տալը, սխալները շտկելու անհրաժեշտության գիտակցումը ևս «Արմենիա»-ի մեծագույն ավանդներն էին:

Երրորդ ենթագլուխ - Արևմտահայության դրության արտացոլումը «Արմենիա»-ի «Նամակամի»-ում:

«Արմենիա»-ն հայ իրականության մեջ առաջիններից էր, որը մեծ տեղ էր հատկացնում ընթերցողների նամակներին: «Նամակամի»¹¹⁰ աշխարհագրությունն ընդգրկում էր երկրագնդի բոլոր հայաշատ երկրները: Ավելի շատ, նամակներ ստացվում էին Արևմտյան Հայաստանից, մասնավորապես Վանից: Դրանք աշխարհին տեղեկացնում էին հայերի սոցիալական ծանր կացության ու անելանելի վիճակի մասին: Դրանք հայտնում էին, որ իշխանություններն ամենուր հայ հեղափոխականներ փնտրելու պատրվակով դաժամաբար ահաբեկում էին ժողովրդին, և շատերը «չկարենալով դիմանալ սոսկալի տանջանաց, մեռած էին»¹¹¹: «Նամակամի»-ի ներկայացմամբ այն վիլայեթները, որտեղ հայերը մեծամասնություն էին կազմում, բնակեցվում էին գաղթականներով, ծանրացվում էին հարկերը, անպատիժ թողնվում քրդերի բարբարոսությունները, հալածվում էր ամեն մի առաջավոր միտք, անարգվում եկեղեցին, «պաշտօն և արծաթ տալով մատնիչներին Հայ հասարակութիւնը աւելի անբարոյականացնում»¹¹²: Իսկ երբ հայերը փորձում էին բողոքել, պաշտոնյաները լկտիաբար հայտարարում էին «Սուլթանը արտոնուած է Հայերը քնջելու»¹¹³:

Նամակներն սկզբում սոցիալական բովանդակություն ունեին, հետագայում դրանցում հայտնվեցին քաղաքական պահանջներ, երբեմն էլ՝ պայքարի կոչեր: Նամակագիրները շեշտում էին, որ հայության ազատ ապրելու ձգտումն ավելի ու ավելի պահանջված էր դառնում: Նամակների մեծ մասը, զգուշությունից ելնելով, ստորագրվում էին ծածկանուններով: «Նամակամի»-ն ներկայացնում էր երկու

¹⁰⁸ Գաղթականութեան վտանգներ, «Արմենիա», թիվ 22, 1893:

¹⁰⁹ Հայ ազգը եւ եկեղեցին, «Արմենիա», թիվ 2, 1906:

¹¹⁰ Այս խորագրի ներքո տպագրվում էին ոչ միայն ընթերցողների, համակիրների, այլև թերթի տեղական, արտահաստիքային թղթակիցների նամակ-թղթակցությունները, որոնք բոլորն էլ պատշաճ տեսքի էին բերվում ու արագրվում խմբագրակազմի կողմից: Ինքնընտանցյալ հասկանալի է նաև, որ նամակների զգալի մասը գրվում էր խմբագրության պատերի ներսում, բայց ներկայացվում իբրև որևէ տեղից ուղարկված: Ի դեպ, այս երևույթը հատուկ է եղել ոչ միայն «Արմենիա»-ին:

¹¹¹ «Արմենիա», թիվ 13, 1890:

¹¹² Նույն տեղում:

¹¹³ Նույն տեղում:

դարերի սահմանագծին բարիկաղի տարբեր կողմերում հայտնված ուժեղ Օսմանյան կայսրության և թույլ ու անկազմակերպ հայ ժողովրդին և նրանց միջև ցցված «ուլ-ումի» բախտորոշ հարցը: Շեշտում, որ իշխանությունները հայությանն իրենց բնօրրանից դուրս մղելու համար ձեռնարկեցին մի շարք քայլեր. ա) աննախադեպ խստացրին հարկերը, խլեցին ու յուրացրին մեծաքանակ հայապատկան հողեր, որի արդյունքում հայերը հոծ խմբերով արտագաղթում էին, բ) հովանավորում էին քրդերի ապօրինությունները, գ) քարոզում կրոնական անհանդուրժողականություն, դ) փակում էին հայկական կրթօջախներն ու թերթերը, հալածում հոգևորականությանը, ե) հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնում էին և միջազգային հանրությանը հավատացնում, թե հայն ապստամբ է, դրա համար են պատժում:

Այս ամենին «Արմենիա»-ն փորձում էր հակադրել բարեփոխումների իր տեսլականը՝ ձերբազատվել ներսից կրծող թերություններից, համախմբվել, լավ նախապատրաստվել և հետո միայն դուրս գալ պայքարի: «Նամականի»-ին XIX դարի վերջի և XX դարի առաջին երկու տասնամյակների հայ իրականության կենդանի հուշարձան է, փաստառատ ու վստահելի սկզբնաղբյուր, մի կողմից հայի հոգու ճիշ, խտացած ցավ, բողոք ու պարսավանք անօրենների հասցեին, իսկ մյուս կողմից՝ հայության երազանքների շտեմարան, գորավոր հավատ՝ ապագայի նկատմամբ:

ԳԼՈՒԽ IV

ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅԵՐԻ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ «ԱՐՄԵՆԻԱ»-Ի ԷՋԵՐՈՒՄ

Առաջին ենթադրույթ - Մ. Փորթուզայանի տեսակետները արևմտահայության ազատագրության հարցի վերաբերյալ:

Մ. Փորթուզայանի աշխարհայացքը դրսևորվում էր ինչպես իր գրվածքներում, այնպես էլ «Արմենիայի» գաղափարախոսական թեմայով հրապարակումներում: Քանի որ, անկախ այն բանից, թե ովքեր էին հեղինակները, և ինչ բովանդակություն ունեին հրապարակված նյութերը, թերթի վերջնական դիմագիծն ու գաղափարական ուղղվածությունը որոշում էր խմբագիրը: Մ. Փորթուզայանի կյանքն ու գործունեությունը լավ ուսումնասիրված չլինելու պատճառով նրա գաղափարախոսությունը հայ պատմագիտության կողմից ըստ արժանվույն չի գնահատվել: Իսկ ժամանակին հնչած «պահպանողական», «քամելեոն», «ժամանակէն ետ մնացած» և նմանատիպ այլ գնահատականներն ուսումնասիրված աղբյուրների նյութերով չեն հաստատվում:

Իրեն Օսմանյան կայսրության հավատարիմ հպատակ համարող Մ. Փորթուզայանը միամտաբար կարծում էր, որ եթե հայությանը հալածելու մասին սուլթանն իմանա, ամեն ինչ կփոխի, և փորձում էր դա անել «Արմենիա»-ով: Նա հայոց կարգավիճակը Սո. Նազարյանի նման երկարմատ էր պատկերացնում: Չային քաղաքականապես թուրք էր համարում, մշակույթով՝ հայ և փորձում հաշտեցնել համապետականն ու ազգայինը: Ժխտում էր արտաքին դիմորոշումն ու հային կաղապարում-պահում կայսրության մեջ և նրանից ակնկալում վիճակի բարելավում:

XIX դարի 80-ական թթ. հայ ազատախոս գործիչները հիմնականում համախմբվել էին երեք պարբերականների շուրջ և դավանում էին նրանց ուղղություններին: Լոնդոնի «Չայաստանը», որին ծայնակցում էր Վառճայի

«Իրավունք»¹¹⁴, մերժելով հեղափոխության միջոցով հայ ժողովրդին ազատագրելու թեզը, որդեգրել էր մեծ տերություններին դիմումներ հղելու և նրանցից օգնություն ակնկալելու գործելակերպը: Մյուսները «Չնչակ»-ն ու «Դրօշակ»-ն էին, որոնք, եվրոպական առաջադիմական գաղափարախոսություններից ազդվելով, որդեգրել էին հեղափոխության ուղին: Մ. Փորթուզայանը հստակ և ավարտուն տեսքով մշակված ուղղություն չունեց, և «Արմենիա»-ում կողջկողբին հանդես էին գալիս տարբեր քաղաքական դավանանքների տեր անձինք: Մի դեպքում հանդես գալով «հավատարիմ օսմանյան քաղաքացու», մյուս դեպքում՝ ապստամբության և զենքի ուժով ազատություն նվաճելու, ինչպես նաև՝ մեծ տերություններին դիմումներ հղելու կոչերով՝ «Արմենիա»-ն ու նրա խմբագիրը լողում էին նշված ուղղությունների միջև:

Կարճ ժամանակ անց Փորթուզայանը հիասթափվեց իշխանություններից և հայ ժողովրդին կոչ արեց բարձրացնել ձայնը ինքնապաշտպանվելու համար: Նրա քաղաքացիական պարտքի գիտակցումն ու նվիրվածությունը սկսեցին երերալ: Այն բանից հետո, երբ թերթի մուտքը թուրքիա և Ռուսաստան արգելվեց, «Արմենիա»-ի առաջին համարների խոհեն ու զգուշավոր լեզուն փոխվեց՝ դարձավ սուր ու փշոտ: Փորթուզայանն աստիճանաբար համոզվեց այն պարզ ճշմարտության մեջ, որ սուլթանն ինքն է հարստահարողն ու սպանողը: Նրա համար ակնհայտ դարձավ, որ արյունով ու ավազակությամբ ստեղծված Օսմանյան կայսրության ողջ պատմությունը որևէ հույս չէր ներշնչում, որ նրանք կփոխվեին: Բարենորոգումներ կատարելու նրանց բոլոր փորձերն անհաջող թեմականացված ներկայացումներ էին և կատարվում էին սուկ արտաքին աշխարհին խաբելու համար: Թուրքերը համոզված էին, որ եթե հայերը զենք կրելու իրավունք ստանային և ինքնավար դառնային, Բուլղարիայի նման կվտանգեին իրենց պետության գոյությունը, դրա համար էլ անում էին ամեն ինչ, որ հայը «վերանայ աշխարհի երեսին»¹¹⁵: Չեռաբար, միայն «Չայաստանի Չայը և ոչ ուրիշ...»¹¹⁶ պիտի լուծեր Չայկական հարցը: Չոզբանական ու քաղաքա-կան այս մթնոլորտում Մ. Փորթուզայանի հայացքներում կտրուկ շրջադարձ կատարվեց: Նրա մեջ ծնվեց հեղափոխություն բարձրացնելու գաղափարը: Ավարտվեց «հաւատարիմ հպատակութեան» շրջանը, և նա փորձեց խզել կապը պետության հետ: Օսմանյան քաղաքացին տեղի տվեց ազգային գործին:

Փորթուզայանը իրատեսորեն հայ ազատագրական շարժումը բաժանել է երեք շրջանի՝ 1860-ականներից սկսված՝ Սահմանադրական, 1880-ականներից՝ Ինքնավարական և 1890-ականներից՝ Չեղափոխական¹¹⁷: Առաջինում ծնված, երկրորդում՝ հասունացած և երրորդում իմաստնացած Փորթուզայանը ցավ էր ապրում, որ հայն ընտրել է պայքարի ամենապասիվ՝ զաղթի ձևը, և այդ պայքարում բացառիկ դեր էր վերապահում հասարակ ժողովրդին, որից նրա դավանած ուսմունքն ստանում էր ընդգծված ժողովրդավարական,

¹¹⁴ Մինչ «Արմենիա»-ի լույսընծայումը, 1885 թ. սկզբներից շաբաթը երկու անգամ հայերեն և ֆրանսերեն Բուլղարիայի Վառճա քաղաքում լույս էր տեսնում ազգային, հասարակական-քաղաքական «Իրավունք» թերթը, որն ըստ էության ազատախոսական թերթերի առաջնեկն է: Սակայն փոքր տպաքանակն ու հետևորդների խիստ սակավ լինելը թույլ են տալիս ասելու, որ հայ քաղաքական մամուլի առաջնեկն իրականում «Արմենիա»-ն է:

¹¹⁵ «Արմենիա»-ի յուշարար, Ա տարեկան 1885-86, Մարտիլ, 1890, էջ 35:

¹¹⁶ «Արմենիա», թիվ 55, 1886:

¹¹⁷ Յետախաղաց շարժումը, «Արմենիա», թիվ 25, 1893:

մարդասիրական բնույթ: Այս առումով նա մոտենում էր հայ ազատագրական պայքարի գաղափարական նախակարապետներ Նալբանդյանին, Խրիմյանին, Արծրունուն, Բաֆֆուն, Պատկանյանին և մյուս մեծերին:

Փորթուզայանն առանձնացնում էր մի քանի կարևոր գործոններ, որոնք կօգնեին հայ մարդուն կերտել ազատ Հայաստանի հիմքերը: Նախ՝ խորապես ճանաչել Հայաստանը, ապա՝ գնալ դեպի ժողովուրդը, ներկայացնել մարդկանց իրենց տխուր կացությունը, ցույց տալ մեղավորներին¹¹⁸, հետո կազմակերպել, զինվել և «քաղաքական յեղափոխութիւն յարուցանել Արմենիայի մէջ»¹¹⁹:

XIX դարի 80-ական թթ. Մ. Փորթուզայանի հեղինակությունը շատ մեծ էր. նրա սաները Վանում հիմնեցին Արմենական կուսակցությունը, իսկ արտասահմանում ուսանող երիտասարդությունը հավաքվել էր «Արմենիա»-ի շուրջ: Սակայն դա երկար չտևեց, որովհետև նա իր նկարագրով «յեղափոխական գաղափարների սերմնացան էր, բայց երբեք յեղափոխական գործիչ»¹²⁰: 80-ական թթ. երկրորդ կեսից ասպարեզ իջած երիտասարդությունը համարելով, որ հեղափոխության գաղափարն արդեն մշակված էր, ուստի պետք էր այն փոխադրել արևմտահայ իրականություն, պատվաստել այնտեղ ու իրականացնել այդ հեղափոխությունը: Արմատական թևը (ապագա հնչակյանները) Փորթուզայանին առաջարկեց «հայ յեղափոխական կուսակցութիւն մը հիմնել»¹²¹: Վերջինս հայտարարեց, «թէ ինք յեղափոխական չէ, այլ խաղաղ առաջադիմական»¹²² և հիմնեց «Հայաստանի Զավակների Միությունը», որի նպատակն էր կարող ուժեր գոյացնել և հետո միայն հեղափոխության դրոշ պարզել: Վստահ չլինելով, որ Հայաստանը հնարավոր է ազատագրել զենքի ուժով, Փորթուզայանը սպասողական դիրք էր գրավել, այդ պատճառով էլ չկարողացավ ժողովրդական զանգվածներին տանել իր հետևից:

Այդ տարիներին հայության մեջ խոսքն ավելի շատ էր, քան գործը: Շատերը կոչ էին անում համախմբվել, միասնաբար հակասուլթանական ճակատ ստեղծել, սակայն գործնականում անում էին հակառակը: Արդյունքում միջոցները փոշիանում էին, ուժերը՝ ջլատվում: Նոր սերունդն էլ, որ ջանում էր հաշտեցնել ազգային հարցն ու սոցիալիզմի վարդապետությունը, չէր կարող հանդուրժել չափավոր և զգուշավոր, վարչական ինքնավարության պահանջով և կցկտուր տնտեսական մոտեցումներով ներկայացող Մ. Փորթուզայանին: Նա իրենց համար այլևս ժամկետանց էր և նույնիսկ հետադեմ: Այդ հակասություններին և երկար տարիներ Հայաստանից հեռու լինելու ու այնտեղի փոփոխություններին անտեղյակ լինելու պատճառով 90-ական թթ. վերջերին Մ. Փորթուզայանն իր փոքրաթիվ համակիրների հետ գրեթե մենակ մնաց:

¹¹⁸ Այս թեզը շատ մեծ էր նաև և ռուսական իրականության մեջ XIX դարի վերջին մեծ տարածում գտած Մարդնիկական շարժմանը: Չնայած երկար փնտրություններին մեզ չհաջողվեց գտնել դրանցում կապի կամ փոխազդեցության մասին որևէ վկայություն: Մնում է եզրակացնել, որ երկու երկրներում միաժամանակ և իրարից անկախ նույնամանա գաղափարախոսություններ են ծնվել: Ավելացնենք, որ նմանատիպ դրսևորումներ նկատվել են նաև այլ ժողովուրդների ազատագրական մաքառումների ընթացքում:

¹¹⁹ «Արմենիա»ի յուշարար, Ա տարեկան 1885-86, Մարսել, 1890, էջ 74:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 157:

¹²¹ Տամատեան Մ., Իմ յուշերու, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Վաչէ Ղազարեան, Պէյրուս, 1985, էջ 28:

¹²² Նույն տեղում:

Երկրորդ ենթագլուխ – Ազգային կուսակցությունների հայրենիքի ազատագրության հիմնահարցի վերաբերյալ դիրքորոշումները և դրանց արտացոլումը «Արմենիա»-ի էջերում:

Ի սկզբանե «Արմենիա»-ն բաց էր հայոց ճակատագրով մտահոգ գաղափարական բոլոր ուղղությունների առջև: Սակայն ազատության ուղիների վերաբերյալ քննարկումների ընթացքում ձևավորվեցին երեք հիմնական մոտեցումներ՝ ա) մեծ տերությունների օգնությամբ, բ) աստիճանական բարեփոխումների և գ) անհապաղ հեղափոխություն սկսելու: Ծայր առած բանավեճը տեղ գտավ «Արմենիա»-ի, իսկ հետագայում «Հայաստան»¹²³, «Հնչակ»¹²⁴, «Հայք»¹²⁵ և նրանց արբանյակներ հանդիսացող այլ պարբերականների էջերում: Տարածայնություններն աստիճանաբար խորացան և վերածվեցին հակամարտության: Հիմնական պատճառն ազգի գոյության հարցականի պայմաններում նորեկների կողմից ազգային կարողություններն ու «Արմենիա»-ն «ընկերվարական դատին ծառայեցնելու»¹²⁶ կոչներն էին:

Մ. Փորթուզայանը ժամանակավրեպ էր համարում «Հնչակ»-ի սոցիալիզմը, քանզի գտնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում գործարաններ ու բանվորներ չկային, և ժողովրդին դրանով «հեղափոխութան գրգռել, դասակարգային պառակտում առաջ բերելը տղայամտութիւն է»¹²⁷: Միաժամանակ Փորթուզայանը խոստովանում էր և ավստսանք հայտնում, որ նրանց շարքերում էլ իրենց ազգօգուտ գործերի համար մեծարանքի արժանի գործիչներ կան:

Ցավով արձանագրելով, որ հայ ազգը աղքատ է ու հետամնաց, ստրկական բնավորություն ունի, անգլեն է, թշնամիներով շրջապատված և «միաբանութիւն հաստատելն ալ դժուար»¹²⁸, բայց մեծ ջանքերի զնով աստճանաբար վիճակը փոխվել է: Նա շեշտում էր, որ երբ Հայաստանի անկախության նպատակներ հետապնդող շարժումն սկսվել էր, ո՛չ «Հնչակը» կար, ո՛չ «Դրօշակը», ո՛չ էլ նրանց ինտերնացիոնալիզմն ու սոցիալիզմը:

«Արմենիա»-ն քննադատում էր նրանց, ովքեր «ուժասպառ էին դարձնում հայ ժողովուրդը»¹²⁹ և փորձում ազատագրական շարժումներն օգտագործել իբրև կամուրջ՝ «ընկերվարական» նպատակներին հասնելու համար. «ոչ ոք չի կրնար մասնակցել սոցիալական և դասակարգային կռիվներին, քանի ազգային դատը ավելի տազնապալի է, և մեր ուժերը երկու գործի համար անբավարար»¹³⁰:

¹²³ «Հայաստան»-ը Հայկական հայրենասիրաց ընկերության, ապա՝ Անգլիայի հայկական ընկերության երկշաբաթաթերթն էր, լույս է տեսել 1888-1892 թթ. Լոնդոնում: Խմբագիր՝ Մ. Սըվալայան:

¹²⁴ «Հնչակ»՝ ՍԳ Հնչակյան կուսակցության կենտրոնական օրգան: Հիմնադիր՝ Ավ. Նազարբեկյան: Խմբագրություն կենտրոնական վարչության: Լույս է տեսել ժնևում 1887-1891 թթ., Աթենքում 1892-1894, Փարիզում 1891, 1894, 1904-1915, Լոնդոնում 1894-1904, Փրովիդենսում 1935-1940 թթ.: Տես Հայ պարբերական մամուլը մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980), կազմեց Մ. Բաբլոյան, Ե., 1986, էջ 45:

¹²⁵ «Հայկական միության» «Հայք» գրական և քաղաքական թերթի խմբագիրն էր Մ. Սմբատ Գաբրիելյան, տես Հայ պարբերական մամուլը մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980), կազմեց Մ. Բաբլոյան, Ե., 1986, էջ 47:

¹²⁶ «Արմենիա», թիվ 53, 1894:

¹²⁷ «Արմենիա», թիվ 43, 1893:

¹²⁸ Մեր յոյսեր, «Արմենիա», թիվ 62, 1894:

¹²⁹ Նույն տեղում:

¹³⁰ Տամատեանյան Հ., Հ.Յ. Դաշակցութիւնը իր կազմութենէն մինչև ժ. Ընդհանուր ժողով (1890-1924), էջ 64:

Հակասելով իր՝ նախնիներին հայտնած տեսակետներին՝ Փորթուզայանը գրում էր, որ իրենք այն կարծիքին չեն, որ «կուսակցություն» բառը հոմանիշ է «անմիաբանության» և երբեք «հակառակ չէ եղած այդ գաղափարին, այլ նույն իսկ անհրաժեշտությունն էր կը համարեն զայն»¹³¹: Խոսելով ազգային կուսակցությունների մասին՝ նա գտնում էր, որ կուրորեն հետևելով հնչակյաններին՝ շատ զոհեր տվեցինք, իսկ նույնը չի կարելի ասել դաշնակցականների մասին:

Երրորդ ենթագլուխ - Արևմտահայության վիճակի բարեփոխումների վերաբերյալ մեծ տերությունների դիրքորոշումների լուսաբանումը «Արմենիա»-ում:

Մեծ տերություններ ասելով թերթը նկատի ուներ Բրիտանական, Օսմանյան ու Ռուսական կայսրությունները: Ներկայացնելով, որ XIX և XX դարերի սահմանագծին հայությունը բաժանված էր անգլիասերների և ռուսասերների¹³², թերթը տեղեկացնում էր, որ համեմատելիս ճնշող մեծամասնությունը ռուսամետ էր: Պատմական էքսկուրսներ կատարելով՝ թերթի վերլուծաբանները նշում էին, որ XVII դարի վերջերից հայ ժողովուրդն աստիճանաբար հայացքը հառում էր դեպի հյուսիս, իսկ Ռուսաստանն այդ նվիրական ձգտումներն ի շահ իրեն էր օգտագործում: Վկայակոչելով 1894 թ. պաշտոնական տվյալները՝ Մ. Փորթուզայանը նշում էր, որ եթե Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը աստիճանաբար նվազում էր, ապա ռուսականում բնակվողներինը՝ ավելանում¹³³: Հայոց եկեղեցու հողերի բռնագրավման վերաբերյալ ցարիզմի հայտնի ակտը խիստ զայրացրեց հայությանը, և նա իր ձայնը բարձրացրեց ի պաշտպանություն եկեղեցու իրավունքների: Առաջին շարքերում գտնվող «Արմենիա»-ն ևս իր քննադատության սլաքն ուղղեց դեպի Ռուսաստան: Առիթից օգտվելով անգլիասերները հարց բարձրացրին. «Մի՞թե տակալին կարելի է Ռուսիայի վրայ յոյս դնել»¹³⁴: Ռուսասերները պատասխանեցին, որ Անգլիան բոլոր ժամանակներում, խոսելուց բացի, հօգուտ Հայկական հարցի որևէ քայլ չէր կատարել, մինչդեռ Ռուսաստանի «լախտը հաճախ է իջած թիւրքի գլխին»¹³⁵: Վերջիններիս կարծիքով Բերլինի 61-րդ հոդվածն էլ ռուսները նվիրեցին հայերին, հետևապես պետք չէ խեթ նայել նրանց, այլ հարկավոր է հնարավորինս օգտվել նրանց բարեհաճությունից: Առավել ևս, որ վերջին երկու հարյուր տարվա ընթացքում հայ ազգն ամեն ինչ արել է ռուսական հաղթանակներ ապահովելու համար: Բուն երկրում ազգի ազատագրական ասպարեզը տեսնող «Արմենիա»-ն կոչ էր անում համախմբվել և տեր կանգնել իր շահերին: Հակառակ դեպքում մյուսներն այն կօգտագործեն հօգուտ իրենց:

Երբեմն «Արմենիա»-ն անդրադառնում էր նաև պարսկահայերի խնդրին և նրանց վիճակը համեմատում Թուրքիայում և Ռուսաստանում բնակվող հայերի դրության հետ: Թերթի տեսաբանների կարծիքով պարսկահայությունը միակն էր, որ քաղաքական հավածանքների չէր ենթարկվում, բայց «տեղացի հասարակությունը չէ կրցած ընթանել իր այդ նպաստաւոր կացութիւն»¹³⁶ և օգուտներ քաղել դրանից: «Արմենիա»-ն հայ իրականության մեջ այն փոքրաթիվ պարբերականներից մեկը եղավ, որ երբեք չկորցրեց իրատեսության զգացումը, չապավինեց

¹³¹ Ազգային գաղափարական կուսակցություններ, «Արմենիա», թիվ 10, 1899:

¹³² Ռուսիա, Անգլիա եւ Հայաստան, «Արմենիա», թիվ 39, 1894:

¹³³ Նույն տեղում:

¹³⁴ Ռուսիա, Անգլիա եւ Հայաստան, «Արմենիա», թիվ 39, 1894:

¹³⁵ Նույն տեղում:

¹³⁶ Պարսկահայերի ապագան, «Արմենիա», թիվ 8, 1905:

եվրոպական տերությունների ու նրանց դիվանագետների սին խոստումներին: Հայ հասարակայնությանն առաջնորդեց ճշմարիտ ուղիով ու արժեքներով ժամանակի ընթացքում այս կամ այն պետության նկատմամբ ստեղծված իրադրությունից կախված՝ երբեմն վերաբերմունքը փոխելով:

ԳՆՈՒՄ Վ

«ԱՐՄԵՆԻԱ» ԹԵՐԹԸ 1908 – 1923 ԹԹ.

Առաջին ենթագլուխ - «Արմենիա»-ն հետսահմանադրական Օսմանյան կայսրությունում տիրող վիճակի մասին:

«Արմենիա»-ի ներկայացմամբ հեղաշրջումից խանդավառված հայությունը հավատաց երիտթուրքերի խոստումներին և ցնծում էր. «գայլն ու գառը կը համբուրվեին»¹³⁷: Իսկ **երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակը** շարունակում էր մնալ ծանր, հայերինը՝ օրհասական: Ազգայնամոլությունը պետական քաղաքականություն դարձրած երիտթուրքերը որդեգրեցին պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի ծրագրերը և ավելի սաստկացրին ազգային հալածանքները: Սուլթանական վարչակարգը գրեթե չվերափոխվեց: Հայերի «հույսերը քաղցր երազներ էին, և հայասպան Համիդի պատմունքները ժառանգություն էր հասել թալեթ-էնվերներին»¹³⁸: Ըստ թերթի՝ կայսրությունում մտքերի հեղաշրջում էր անհրաժեշտ, որն իսպառ բացակայում էր:

Շուտով հայերին համակեց խոր հիասթափություն, քանի որ երիտթուրքերն ավելի դաժան հակահայ քաղաքականություն էին վարում: Իշխանությունն ավազակի փոխարեն «կողոպտուող Հայը կպատժեր»¹³⁹: Քրդերը շարունակում էին անպատժ մնալ և ավելի վտանգավոր դառնալ: Փորթուզայանը ցավում էր իր երկրի թուլության համար, որի պատճառը կայսրության ժողովուրդներին հավասար իրավունքներ չտալն էր¹⁴⁰: «Արմենիան» գրում էր, որ 1908 թ. հեղաշրջմանն ու երիտթուրքերի մեղրածոր խոստումներին գաղութահայությունը ևս հավատաց, բայց նույնքան արագ էլ հիասթափվեց: Թերթն արձանագրեց՝ «խաբուեցանք» և դրա գլխավոր պատճառ համարեց տգիտությունը, որը «մարդը դիւրահաւան կը դարձունէ»¹⁴¹: Արտագաղթը սահմանադրության հռչակումից հետո էլ շարունակվեց, քանի որ երկրում ապահովություն չկար¹⁴²:

Երկրորդ ենթագլուխ - «Արմենիա»-ի տեսակետները հայության ազատագրության ուղիների վերաբերյալ (1908-1920-ական թթ.):

«Արմենիայի» «Ռուսկե դար» համարվող առաջին տասնամյակից հետո նրա գաղափարախոսությունը հետագայում մեծ փոփոխություններ չկրեց: Այն ավելի շատ արձագանքում էր ընթացիկ իրադարձություններին և տեսական նոր ուղղություններ չէր որդեգրում: Թերթը հայության վիճակի բարելավման ճանապարհ էր համարում նրա ցավերի մասին բարձրաձայնելը, անդադար աշխատելն ու կրթվելը: Ազատության գաղափարը տարածելու կարևոր միջոց էր համարում մամուլը և նշում, որ հետսահմանադրական շրջանում ևս «չափաւորութիւնը օգտակար է և ՓՐԿԱՆԷ, իսկ չափազանցութիւնը՝ վնասակար և ՓՈՐՁԱԼԷ»¹⁴³: Ազգային խնդիրներում հաջողություններ արձանագրելու համար

¹³⁷ Երամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 92-93:

¹³⁸ Սարհադյան Ս., Կյանքիս հուշերից, Ե., 2007, էջ 32:

¹³⁹ «Արմենիա», թիվ 46, 1912:

¹⁴⁰ «Արմենիա», թիվ 28, 1912:

¹⁴¹ Նույն տեղում:

¹⁴² «Արմենիա», թիվ 6, 1909:

¹⁴³ «Արմենիա», թիվ 9, 1913:

«Արմենիա»-ն առաջարկում էր, չկորցնելով չափի զգացումը, գործել զիշեր ու ցերեկ և որպես դեղատոմս առաջարկում էր կայուն հիմքերի վրա ազգային միության ստեղծումը: Առաջարկում էր հեռու մնալ անձնական շարժառիթներից, անիշխանությունից, լինել զգույշ, բարձր պահել ցեղի ոգին, քանի որ կրքերը կտանեն անխուսափելի կործանման¹⁴⁴: Թերթը վտանգավոր էր համարում արևմտահայերի, արևելահայերի ու գաղթաշխարհի հայության միջև առաջացած խորթությունը, «իրարմ անտեղեակ կացությունը»¹⁴⁵:

Երիտթուրքերի հռչակած ազատությունը հայ երիտասարդության մի մասն ընկալեց բացարձակ իմաստով և փորձում էր եկեղեցիները դարձնել հանրահավաքների հավաքատեղի, որին մյուս մասը դեմ էր: Այդ երկու բևեռների միջև Կ.Պոլսում ծայր առավ և զավառներում տարածվեց «բաց ու զոց»-ի խնդիր անունով անզիջուն պայքար: Բացի կողմնակիցները հիմնականում արտասահմանում ուսանած դաշնակցական երիտասարդությունն էր: Նրանց մի մասն անկեղծ մղումներով, իսկ ոմանք էլ՝ նորովի երևալու ձգտումներով, խախտում էին սովորույթի ուժով սրբազորված որոշ նորմեր: «Արմենիա»-ն փորձում էր հաշտեցնել կողմերին և հասարակությանը զերծ պահել ավելորդ լարվածությունից և պարզաբանում էր, որ «բաց ու զոց»-ը կուսակցությունների համար ընդամենը առիթ էր՝ ժողովրդին խաբելու և իրենց կողմը գրավելու համա, և կոչ էր անում հեռու մնալ դրանից:

Յետեղեռնյան տարիներին թերթում երևացին նաև ապագային վերաբերող հրապարակումներ, սակայն դրանք հիմնականում հուսալքված ժողովրդին ապրելու կոչ-հորդորներ էին¹⁴⁶: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո «Արմենիան» համարելով, որ հայության փրկության ուղին տվյալ պահին դա էր և արձանագրելով, որ «պիտի ապալինինք դարձեալ յոյսին որ այսօր Երևանը կը ներշնչէ: Հոն կայ խաղաղություն և կայ ուրեմն կարելիութիւն զօրանալու»¹⁴⁷, սկսեց հայացքը հառել դեպի նոր Հայաստանը:

Թորոթ Ենթագլուխ - Հայկական հարցի տեսլականը «Արմենիա»-ի էջերում:

«Արմենիա» թերթը հետսահմանադրական շրջանում ևս մեծ տեղ էր հատկացնում կրկին օրախնդիր դարձած Հայկական հարցին և իրադարձությունների զարգացմանը զուգընթաց, տարբեր մոտեցումներ որդեգրելով, փորձում լուծումներ առաջարկել: Իսկ երբ հայկական բարենորոգումների ծրագիրը Ռուսաստանի պնդմամբ դրվեց շրջանառության մեջ, անգլո-ռուսական բավիղներում տարուբերվող թերթի տեսաբանների շրջանում ավելի զերակշռող դարձան ռուսամետ դիրքորոշումները:

Ներկայացնելով մեծ տերությունների նվաճողական նկրտումները՝ թերթն զգուշացնում էր, որ Հայկական հարցը նրանց ձեռքին ընդամենը միջոց է թուրքիայից հյուսիսի պատառներ պոկելու համար: Ընդգծվում էր, որ վճռորոշ դերակատարություն ունեն Անգլիան, Ռուսաստանը և Գերմանիան: Զգուշացնելով հայերին հերթական անգամ խոստումներից չզիջվանալ և ցանկալին չընդունել իրականության փոխարեն՝ թերթը կոչ էր անում խորությամբ ուսումնասիրել ամեն մանրուք և նոր միայն ասպարեզ նետվել:

Փորթուգալյանն առաջարկում էր Հայկական հարցի լուծման իր տարբերակը՝ Ռուսաստանի քաղաքականության դեմ որպես պատվար

¹⁴⁴ «Արմենիա», թիվ 46, 1917:

¹⁴⁵ «Արմենիա», թիվ 10, 1917:

¹⁴⁶ «Արմենիա», թիվ 12, 1922:

¹⁴⁷ «Արմենիա», թիվ 23, 1923:

Օսմանյան կայսրության սահմաններում ստեղծել «ոևէ Հայկական առանձնաշնորհեալ վարչութիւն»¹⁴⁸: Հողվածագիր Կ. Հայկոյանն էլ կարծում էր, որ «ամէն ազգի ապագան իւր ափին մէջն է. նա կրնայ արիւնալով բարգաւաճիլ և կրնայ ստրկանալ և կորսնցունել իւր հոգևոր յատկութիւնները»¹⁴⁹, և առաջարկում ազգովին լուծել խնդիրը: Հայկական հարցի արդարացի լուծման տեսակետից «Արմենիա»-ն մեծ հույսեր էր կապում Ազգային պատվիրակության հետ, պաշտպանում էր նրա դրույթները, տպագրում Պ. Նուբարի արտասանած ճառերը, լուսաբանում գործունեությունը:

Ցեղասպանության ցավից մոլորված «Արմենիա»-ն, մեծ դժվարությամբ վերագտնելով կորովը, Ռուսաստանի հաղթանակներին զուգընթաց, նոր թափով սկսեց քննարկել խնդիրը: Նախկին զուտ տեսական քննարկումներին փոխարինելու եկան հուսալեցուն և պահանջատիրական հրապարակումներ: Ոգևորությունն ավելի մեծացավ Հայաստանի Առաջին հանրապետության հռչակումից հետո:

1917 թ. ռուսական հեղափոխությունները շփոթեցրել էին «Արմենիա»-ին: Հստակ չպատկերացնելով Հայկական հարցի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը՝ թերթը լողում էր տարաբնույթ տեսակետների հորձանուտում: Իսկ երբ հռչակվեց ՀՀ Առաջին հանրապետությունը, Հայկական հարցը, թերթի խմբագրակազմի համար պահպանելով իր հիմնական բովանդակությունը, զգալիորեն ձևափոխվեց: Նորանկախ Հանրապետությունն սկզբից ևեթ փորձեց դառնալ հարցի դրոշակակիրն ու առաքելություն ստանձնեց այն հասցնել իր վերջնական հանգրվանին, սակայն միմյանց հաջորդող ոչ բարենպաստ իրավիճակները խոչընդոտում էին, և հարցը մտնում էր փակուղի: «Արմենիա»-ն երբեմն ոգևորվում, իսկ ավելի հաճախ հուսախաբություն էր ապրում: Ի վերջո, ելնելով հայության փրկության մեկնակետից, ողջունեց Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ համարելով, որ Ռուսաստանի հովանու ներքո հնարավոր կլիներ պահպանել հայության մնացած փոքրաթիվ բեկորները¹⁵⁰: Բնականաբար «Արմենիա»-ն արձագանքել է նաև 1920-ականների սկզբներին տեղի ունեցած միջազգային խորհրդաժողով-ներին, սակայն 1920-1923 թթ. համարների մեծ մասը մեզ գտնել չհաջողվեց, հետևապես այդ մասին կարող ենք միայն ենթադրություններ անել:

Չորրորդ Ենթագլուխ - Հայոց ցեղասպանության լուսաբանումը «Արմենիա»-ում:

«Արմենիա»-ն երկայացրել է եղեռնին նպաստող գործոնները, բացահայտել թուրքի մարդասպան էությունը: Մեծ մասամբ օտարալեզու պարբերականներից արտատպումների և թարգմանությունների միջոցով թերթի տեսաբանները եղեռնը բնութագրել են որպես մեծագույն ողբերգություն: Թերթի ներկայացմամբ, զգալով մոտավոր մայրամուտը, իշխանությունները երկիրը ոչ միայն վերածել էին ժողովուրդների սպանդանոցի, այլև անթափանց պարիսպներով ինքնապատվել էին, որպեսզի համաշխարհային հանրությունը չտեղեկանար հայ, ասորի, հույն ժողովուրդների դեմ ուղղված իրենց ոճրագործությունների մասին:

Առանձնահատուկ է այն, որ արդեն իսկ եղեռնի օրերին հայերին ուժազրկելու և ոչնչացնելու երեք փուլ կարևորելով՝ թերթն իրատեսորեն ներկայացնում էր այն պատճառները, որոնք հանգեցրին ցեղասպանության: Դրանք էին. ա)

¹⁴⁸ «Արմենիա», թիվ 28, 1913:

¹⁴⁹ «Արմենիա», թիվ 46, 1913:

¹⁵⁰ «Արմենիա», թիվ 23, 1921:

եվրոպական տիրույթները կորցրած կայսրության համար, Բեռլինի վեհաժողովից հետո արևելյան հատվածում դրված էր ով-ունի հարցը, բ) հայությունը միակ պատճեն էր պանթոնի իրականացման ճանապարհին, գ) մեծ տերությունների երկրի մի պահվածքն ու թողտվությունը, դ) պատերազմով պայմանավորված՝ հարմար պահը, ե) «Թիւրքին ու Քիւրտին դէմ հայերու ինքնապաշտպանութեան միջոցներէ զուրկ գտնուիլը»¹⁵¹, զ) հայ քաղաքական առաջնորդների անգործությունը, ինչը «կը նշանակէ ժողովուրդը էշ նահատակ դարձուցելը»¹⁵², է) թեև շատ փաստեր հետագայում միայն հայտնի դարձան, սակայն արդեն այդ շրջանում «Արմենիա»-ն խոսում էր գերմանացիների կողմից թուրքերին հովանավորելու մասին և Օսմանյան կայսրության «Գերմանիոյ կատուի մատն ու գործիքը ըլլալը»¹⁵³, ը) տեղահանության ոչնչով չպատճառաբանված լինելը, թ) ջարդարարների կողմից հարվածի սլաքը նախ և առաջ նտավորականության, ապա ԴՅԴ-ի և մյուս կարող ուժերի դեմ ուղղելը:

Եղեռնի մասին «Արմենիա»-ի միջոցով մեզ են հասել շատ հավաստի տեղեկություններ: Թերթը ժխտում էր այն հիմնագուրկ սուտը, որ իբր հայերը հնազանդ մորթվել են, և լուրեր էր հաղորդում մի շարք գավառներում կազմակերպված ինքնապաշտպանական կռիվների մասին: «Արմենիա»-ն գրում է, որ առաջին հարվածից հետո ուշքի գալով հայերն ամենուրեք ինքնապաշտպանվեցին, սակայն հարվածն անսպասելի էր, իսկ ուժերը խիստ անհավասար էին:

Թերթը հետագայում էլ էր ցեղասպանությանն անդրադառնում, բայց նախկին լալկան և օգնություն հայցող հողվածների կողքին երևում էին նաև վրեժի ու մեղավորների պատժելու կոչեր: Աշխարհը նաև «Արմենիա»-ի շնորհիվ տեղեկացավ համամարդկային ողբերգության՝ եղեռնի մասին:

Ենթագլուխ հինգերորդ- Դայ կամավորական շարժման արձագանքները «Արմենիա»-ում:

Հասկանալով, որ վստահելով երիտթուրքերին՝ անդառնալիորեն սխալվել էին, հայ քաղաքական ղեկավարները տեր կանգնեցին կամավորական շարժմանը: Գոյության երկու տարիների ընթացքում այն իր հորձանուտի մեջ ներառավ ամբողջ հայությանը: «Արմենիա»-ն անմիջապես արձագանքեց շարժումը ղեկավարող Ազգային բյուրոյի կամավորական շարժմանը սատարելու կոչին, ստեղծեց Մարսելի Մասնաժողովը¹⁵⁴ և կազմակերպեց դրամահավաք:

Թերթը նշում էր, որ այն արևմտահայության անվտանգության տեսակետից անարդյունավետ մարտավարություն էր և ազատագրական պայքարի կարևոր դրսևորում: Թերթի հողվածագիրները կողմ էին շարժմանը, սակայն բանավիճում էին դրա նպատակների և արդյունքների շուրջ: Թերթում շատ են հրապարակումները հայաշատ երկրներից կամավորների ժամանման, դրամ հանգանակելու և կամավորների բացառիկ քաջության մասին: Թերթի կարծիքով Հայկական հարցի լուծման համար ստեղծվել էր ամենահարմար պահը, քանի որ Ռուսաստանն ու Անգլիան, որոնց հակասությունները միշտ խանգարում էին դրան, դաշնակիցներ էին դարձել: Սակայն հետագա իրադարձությունները հերթական անգամ հուսախաբ արեցին հայությանը: 1915 թ. դեկտեմբերին, զգուշանալով հայերի ինքնավարական ձգտումներից, ցարական հրամանատարությունը ցրեց

¹⁵¹ Նույն տեղում:
¹⁵² Նույն տեղում:
¹⁵³ Նույն տեղում:
¹⁵⁴ «Արմենիա», թիվ 20, 1914:

կամավորական ջոկատները: «Արմենիա»-ն բարձր է գնահատել շարժումը, այն համարել իր տոկունությամբ և ապագայի նկատմամբ անսասան հավատով լի հայ մարդու սխրանք, հայկական ռազմական ուժի վերաստեղծիչ:

Ենթագլուխ վեցերորդ - «Արմենիա»-ի դիրքորոշումները հայ ազգային կուսակցությունների նկատմամբ:

Գոյության բոլոր 38 տարիներից «Արմենիա»-ն կուսակցական պարտադրանքից գերծ մնաց և միշտ ընդգծեց, որ մասնավոր շահերը պետք է ստորադասվեն հայրենիքին: Երբեմն թերթը քննադատում էր կուսակցությունների գաղափարական սխալները, դրական վերաբերվում որևէ քաղաքական ուժի, սակայն ավելի հաճախ հրապարակում էր սոցիալիզմի ժամանակավրեպ լինելու և ցուցադրական ելույթների վնասակարության մասին զգուշացնող նյութեր: Քննադատելով «ընկերվարական խնդրով հայ ժողովուրդը յուզող»¹⁵⁵ և երկրին անձանոթ «փրկիչներից»¹⁵⁶ թերթը շեշտում էր, որ վերջիններս հաշվի չէին առնում այն իրողությունը, որ Օսմանյան կայսրությունում ո՛չ կապիտալիզմ կար և ո՛չ էլ դրա գերեզմանափորը: Թերթը քամհարական բնութագրումներով ցույց էր տալիս, որ ռամկավարները թեև հաճախ էին հայտարարում, որ հանդուրժող են և նվիրված են ժողովրդի ցավերը դարմանելուն, սակայն լավագույն ուղին չեն ընտրել¹⁵⁷: Թերթն ավելի հանդուրժողական կեցվածք ուներ ԴՅԴ-ի նկատմամբ, որը երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո փոխվեց համակրանքի: Իսկ ինչ վերաբերում էր իրենց «Դաշնակցական» կուսակցության հետևող» համարելուն, ապա «Արմենիա»-ն ժխտում էր դա: Ընդգծեց, որ Մ. Փորթուզալյանն ու նրա թիմակիցներն այնքան էլ անկեղծ չէին: Երբ թերթում ես «Արմենիա»-ն, ապա XX դարի սկզբներից զգալի է աստիճանական թեթումը դեպի Դաշնակցություն: Հետագայում ևս, հատկապես սահմանադրության հռչակումից հետո շարունակվում էր համակրանքը ԴՅԴ-ի նկատմամբ: Թերթի խմբագրակազմը շատ էր ոգևորվում, երբ տեղեկանում էր կուսակցությունների համագործակցության մասին:

«Արմենիա»-ն, հիմնականում մերժելով հնչյակյանների ու դաշնակցության, իսկ ավելի ուշ նաև հայկական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների «հեղափոխականությունը» և լինելով աստիճանական բարեփոխումների հավատավոր կողմնակից՝ միշտ մնաց անկուսակցականության դիրքերում:

Ենթագլուխ յոթերորդ - 1918-1920 թթ. իրադարձությունների լուսաբանումը «Արմենիա»-ում: «Արմենիա»-ն, աշխարհամարտի վերջում Լ. Ջորջի «ՀԱՅԱՍՏԱՆը, երբեք չպետք է նորէն Թիւրքերի տիրապետութեան տակ դրուի»¹⁵⁸ հայտարարությունից ոգևորված և կարևոր դերակատարություն վերապահելով նտավորականությանը, գրում էր, որ հայ ժողովուրդը պիտի համախմբվի, օտարներին ներկայանա ոչ թե խեղճի ու անճարի, այլ ուժեղի կերպարով, որպեսզի կարողանա ապահովել իր վաղվա օրը: Թերթը ողջունեց Հայաստանի անկախության հռչակումը և նրան սատարելու կոչով դիմեց համայն հայությանը: Սակայն Հայաստանի խորհրդայնացումը մի պահ շփոթեցրեց թերթի խմբագրակազմին և երկընտրանքի առջև կանգնեցրեց: Սակայն արագ կողմնորոշվելով՝ «Արմենիա»-ն հայտարարեց, որ «կը յարգէ Հայաստանի արդի

¹⁵⁵ «Արմենիա», թիվ 19, 1911:
¹⁵⁶ «Արմենիա», թիվ 21, 1911:
¹⁵⁷ «Արմենիա», թիվ 41, 1910:
¹⁵⁸ «Արմենիա», թիվ 23, 1918:

կառավարութիւնը»¹⁵⁹, բայց զգուշացնում է բոլորին զգոն լինել, քանի որ «Պօլշէվիքները գուցէ տրամադիր լինին Հայաստանը վերադարձնելու թիրախներին»¹⁶⁰: Հրճվելով այն մտքից, որ վերջապէս հայակործան գործընթացը կկանգնեցվի, «Արմենիա»-ն ի վերջո ողջունեց Խորհրդային Հայաստանը և շտապեց տեղեկացնել, որ Ռուսաստանը զորաբանակ է ուղարկել՝ Հայաստանին պաշտպանելու նպատակով: Չմոռանալով նաև արձանագրել, որ խաղաղարար ներկայացող բոլշևիկները սկսել էին հալածել դաշնակցականներին¹⁶¹: Թերթի տեսաբանները խոստովանում էին, որ «որքան Եւրոպային կառչեցանք, մեր ժողովրդի բաղդը արագօրէն դարձաւ դէպի արևելք»¹⁶²: Որքան հետամուտ եղանք անկախ պետություն ունենալուն, այնքան անկախությունը պակասեց, և անկախ Հայաստանին հաջորդեց կիսանկախ բոլշևիկյան Հայաստանը: Սակայն մի կողմում բոլշևիկյան Ռուսաստանն էր, մյուսում՝ եղեռնագործ Թուրքիան¹⁶³, հետևապէս, նշում էր թերթը, պետք չէր սարսափել, որ «Հայաստանը բոլշևիկ է և Ռուսաստանին միացած»¹⁶⁴: Ընդհանուր առմամբ, «Արմենիա»-ն հայոց պետականության վերականգնման և պահպանման համար պայքարում գրեթէ միշտ իրատեսական դիրքերում էր կանգնած:

Եզրակացությունների մեջ ի մի են բերված աշխատության հիմնական եզրահանգումներն ու արդյունքները:

1. Մ. Փորթուգալյանի ողջ կյանքն ու գործունեությունը նպատակաուղղված էին հայ ժողովրդին ազատագրական պայքարի դուրս բերելու նպատակի իրականացմանը: Նա չէր հանդուրժում վախկոտներին և նյութապաշտներին, իսկ լոկ խոսքով հեղափոխականներին ու զրպարտողներին անարգանքի սյուևին էր գամում: Մշտապէս անձնական շահը ստորադասեց հայրենիքին, հանիրավի մոռացումի ու մերժման պահեր պարեց, սակայն միշտ մնաց իր ժողովրդի լավագույն ապագայի համար պայքարի պատմեչին: Ժամանակաշրջանի ծնունդն էր, և հենց ժամանակաշրջանն էլ դրել է նրա կյանքի ու գործի վրա իր անջնջելի կնիքը: Ազնիվ է եղել և իրավացի: Երբեմն նաև սխալվել է, որովհետև իր սերնդակիցներին շատերի նման սահմանափակ էր նրա աշխարհայացքը: Հենվելով նախորդների փորձի վրա և շարունակելով նրանց գործը՝ գրեթէ միայնակ քաղաքակիրթ ազգերին ներկայացրեց հայկական իրականությունը:

2. Որոշ ազդեցություններով հանդերձ՝ Մ. Փորթուգալյանի գաղափարախոսությունը, որն ամբողջովին արևմտահայ իրականության ծնունդ էր, ազատագրական պայքարի ընթացքում իր գաղափարական-քաղաքական ըմբռնումների կարողության սահմաններում աստիճանաբար կատարելագործվեց: Նա դէպքերի վերլուծության ընթացքում երբեմն անում էր նտահանգումներ, որոնք սուբյեկտիվ տարրը առաջին դիրքի վրա էին դնում այս կամ այն պատմական կամ քաղաքական եղելության ճակատագրում և աշխարհընկալման ու տեսական-գաղափարական մեկնաբանությունների ժամանակ:

3. Չափավոր ազատական «Արմենիա»-ն իր գոյության տարիների հայության կյանքի տարեգիրն էր և իրականության անեղծ հայելին: Թերթն էական դերակատարություն է ունեցել հայությանը դարավոր նիրհից դուրս բերելու, նրա

ցավն աշխարհալուր դարձնելու և հայության բոլոր հատվածներին միմյանց կապելու կարևոր գործում: Դժվար ու բարդ է եղել նրա անցած ուղին: Հայ ազատագրական պայքարի առանցքը դառնալու սկզբնական տարիների հավատը ժամանակի հետ աստիճանաբար թուլացավ: Սակայն անասան մնաց կատարած գործի կարևորության գիտակցումը:

4. «Արմենիա»-ն մեծ արժեք է: Նրանում առկա են մեծաքանակ արդիական գաղափարներ հայրենիքի հանդէպ սիրո, հունանիզմի, ժողովրդավարության, կյանքի բարեփոխման ուղիների, համազգային վտանգ-արտագաղթի և այլ կարևոր խնդիրների մասին: Այն արժեքավորն ու գեղեցիկը, գործնականն ու հաղթելու արվեստի նրբությունները սովորեցնող դպրոց է, որի գաղափարներով կարելի է սերունդներ դաստիարակել: Ընդհանրապէս, հայ իրականության մեջ XIX դարի վերջին քառորդի մամուլը նաև կարևոր կրթական դեր խաղաց և մատնանշեց ապստամբություն տանող ճանապարհը: Այդ գործընթացում իր անուրանալի դերակատարումն ունեցավ նաև «Արմենիա»-ն:

5. «Արմենիա»-ն հայության վիշտ ու ցավի թարգմանն էր: Հատկապէս հրատարակության առաջին տասնամյակում թերթը կարևոր դերակատարություն ունեցավ հայ ազգային-ազատագրական գաղափարախոսության հստակեցման գործում: Դարձավ ամբիոն, բանավեճի հրապարակ, որտեղ քննարկվում ու բանաձևվում էին ազատագրության ուղիները, մերժվում ցուցադրական գործողությունները, գալիք սերունդների համար ճանապարհի հարթում դէպի բաղձալի ազատություն: Դրա համար էլ սիրված ու փնտրվող պարբերական էր և լուրջ ազդեցություն ուներ հայության շրջանում:

6. Առաջին տարիների մեծ տերությունների օգնության ակնկալիքով հայոց խնդիրը պարզաբանելու «Արմենիա»-ի կազմակերպած քարոզարշավին աստիճանաբար փոխարինեց սեփական ուժին ապավինելու և զենքի ու հեղափոխության միջոցով ազատություն նվաճելու տեսլականը: Այսինքն՝ թերթը հայ ազատագրական պայքարը Եվրոպայից կախյալ համարելու ռազմավարությունն արդյունավետ չէր համարում:

7. Մ. Փորթուգալյանը լինելով արմենականների ուսուցիչն ու գաղափարական հայրը, երբեք չհամագործակցեց այդ կուսակցության հետ, որովհետև դեմ էր կուսակցականությանը, համարում այն ազատագրության գործին խիստ վնասակար: Վերջիններս, սակայն, այլ կարծիքի էին և մի քանի անգամ փորձեցին համոզել նրան, որ լինի իրենց ղեկավարը, համագործակցելու համար նույնիսկ հրավիրեցին ԱՄՆ, բայց ապարդյուն:

8. Աշխարհի բոլոր ժողովուրդների նման հայ ժողովուրդին էլ են բնորոշ եղել ոչ դրական հատկանիշներ: Սակայն համազգային ոգևորության ու հանուն գաղափարի շատերի գոհվելու համատարած պատրաստականության դիմաց դրանք չնչին մանրուքներ էին: Այս պատկերացումն էլ ելակետ ունենալով, համազգային ցավի արտահայտիչ «Արմենիան» բոլորովին չանտեսելով դրանք՝ շեշտում էր, որ անհրաժեշտ է շտկել այդ թերությունները, դասեր քաղել սխալներից՝ ապագայում դրանցից զերծ մնալու համար:

9. «Արմենիա»-ի «Նամականի»-ին XIX դարի վերջին մեկուկես և XX դարի առաջին երկու տասնամյակների հայ իրականության կենդանի հուշարձան է, փաստառատ ու վստահելի սկզբնաղբյուր, մի կողմից հայի հոգու ճիշ, խտացած ցավ, բողոք ու պարսավանք անօրենների հասցեին, իսկ մյուս կողմից՝ հայության երազանքների շտեմարան ու գորավոր հավատ՝ ապագայի նկատմամբ:

¹⁵⁹ «Արմենիա», թիվ 16, 1921:

¹⁶⁰ «Արմենիա», թիվ 24, 1917:

¹⁶¹ Նույն տեղում:

¹⁶² «Արմենիա», թիվ 10, 1921:

¹⁶³ Նույն տեղում:

¹⁶⁴ «Արմենիա», թիվ 23, 1918:

11. «Արմենիա»-ն մեծ տերությունների նկատմամբ հստակ դիրքորոշումներ չունեի: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ընթացքում դրանց նկատմամբ թերթի վերաբերմունքը հաճախակի փոփոխվում էր, նայած թե տվյալ պահին տվյալ պետությունն ինչպիսի դիրքորոշում էր որդեգրում Հայկական հարցի նկատմամբ: Դա միանգամայն բնական գործընթաց էր և հիմնականում, արդարացված: Ընդհանուր առմամբ «Արմենիա»-ն հայ իրականության մեջ այն փոքրաթիվ պարբերականներից մեկը եղավ, որ երբեք չկորցրեց իրատեսության զգացումը, չապավինեց եվրոպական տերությունների ու նրանց դիվանագետների սին խոստումներին և դրանով իսկ հիմնականում հայ հասարակայնությանն առաջնորդեց ճշմարիտ ուղիով ու արժեքներով:

12. Սկզբում երիտթուրքական սահմանադրությունը փառաբանող «Արմենիան» շատ արագ էր սակայնցավ, որ դա խաբկանք էր, հաշիշանման թմբիր՝ կայսրության տարածքում բնակվող հպատակ ժողովուրդների զգոնությունը թուլացնելու, ազատագրական պայքարից հետ պահելու և ցանկացած հարց իրենց ուզած ձևով լուծելու համար:

13. Դեռ եղեռնի տարիներին «Արմենիա»-ն հստակեցնում էր, որ Հայկական հարցը ցեղասպանության միջոցով լուծելն օսմանյան իշխանությունների կանխակալ ծրագիրն էր և, անկախ այն հանգամանքից, հայերը ռուսական կողմնորոշում կունենային, ցուցադրական ելույթներ կամ կանավորական շարժում կնախաձեռնեին, այն կգործադրվեր: Ոճրագործությունների ժամանակակից «Արմենիա»-ի շնորհիվ մեզ են հասել զգալի թվով փաստեր, ակնատեսների վկայություններ, միջազգային կառույցների ու անհատ գործիչների վերաբերմունքի մասին վկայող նյութեր:

14. «Արմենիա»-ն ողջունեց և հնարավոր բոլոր միջոցներով սատարեց կանավորական շարժմանը: Թերթի հրապարակումներում հառնում է ցեղասպանություն ապրած, հայրենագրված, ընտանիք ու տունուտեղ կորցրած, սակայն իր կենսունակությամբ, ապրելու և արարելու տոկունությամբ աշխարհին մարտահրավեր նետած, ապագայի նկատմամբ անսասան հավատով լի հայ մարդու կերպարը:

15. Սոցիալ-տնտեսական խնդիրների մասին նվազ գիտելիքներ ցուցաբերող և հեղափոխականների կողմից կիրառվելիք հստակ ծրագիր չունեցող Փորթուգալյանը հակադրվում էր հնչակյաններին և սոցիալիզմը ժամանակավրեպ համարում արևմտահայ իրականության համար: Նա ողջունում էր կուսակցությունների միջև յուրաքանչյուր համագործակցություն: Երբեմն, չնայած կուսակցականության մերժումներին, թերթը դրսևորում էր դաշնակցամետ պահվածք: Ընդհանուր առմամբ, հիմնականում մերժելով հնչակյանների ու դաշնակցության, իսկ ավելի ուշ նաև հայ սոցիալ դեմոկրատական կուսակցությունների հեղափոխականությունը, աստիճանա-կան բարեփոխումների հավատավոր կողմնակից «Արմենիա»-ն միշտ մնաց անկուսակցականության դիրքերում:

16. Հայկական հարցը մշտապես եղել է «Արմենիա»-ի հիմնախնդիրներից: Հայկական բարենորոգումների նախագիծը Ռուսաստանի պահանջով ընդունելուց հետո գերիշխող վերջինիս օգնությամբ և հովանավորությամբ հայկական ինքնավար կառույց ստեղծելու մտայնությունն էր: Այդ տեսակետը որոշ չափով երերաց ՅՅ Առաջին հանրապետության տարիներին, իսկ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո թերթը ոչ միայն արտահայտեց իր

համակրանքը, այլև հայության փրկությունը տեսավ ի դեմս Ռուսաստանի հովանավորությամբ ստեղծված Խորհրդային Հայաստանի:

Ատենախոսության հիմնական բովանդակությունն արտացոլված է հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

ա/ Մեծագրություններ

1. Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921թթ.), Ե., «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 2009, 242 էջ:
2. 1885-1908 թթ. հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը արմենական գործիչների գնահատմամբ, Ե., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2010, 120 էջ:
3. «Արմենիա» պարբերականը ազատագրական զաղափարախոսության ակունքներում, Ե., «Ամսարես» հրատարակչություն, 2014, 680 էջ:
4. Периодическое издание „Армения,, у истоков армянской национально-освободительной идеологии,, Институт Социальных Наук, Москва, 2015, 201 стр.

բ/ Հոդվածներ

1. Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն, Հայ ազգային ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1914 թթ.), Ե., ԵԳԵԱ հրատարակչություն, 2003, էջ 110-130:
2. Միքայել Նաթանյանի և Փանոս Թերլեմեզյանի պատմագիտական հայեցակարգերը Արմենական կուսակցության և հայ ազատամարտի վերաբերյալ, «Պետություն, պատմություն, տնտեսություն, մշակույթ», Երևանի Գլաձոր համալսարանի պրոֆեսորադասախոսական կազմի և ասպիրանտների չորրորդ գիտական նստաշրջանի նյութերի ժողովածու, Եր., Գլաձոր համալսարան, 2009, էջ 171-183:
3. Սարգսյան Ա., Համբարյան Ա., Արմենական կուսակցություն, Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք 1, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես-XIX դ. վերջ), Ե., «Ջանգակ-97», 2010, էջ 482-491:
4. Սարգսյան Ա., Վանի 1895 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունը, Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք 1, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես-XIX դ. վերջ), Ե., «Ջանգակ-97», 2010, էջ 557-562:
5. Արմենական կուսակցության պատմության դասավանդման գիտամեթոդական առանձնահատկությունները բուհերում, «Հյուսիսափայլ» գիտ. հոդվ. ժող., Հյուսիսային համալսարանի հրատ., Ե., 2010, էջ 129-133:
6. Արամ Մանուկյանը Վանի 1915 թ. հերոսական ինքնապաշտպանության կազմակերպիչ և ղեկավար, Արամ Մանուկյան. ազգային և պետական գործիչը (հոդվածների ժողովածու), Ե., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 18-25:
7. Հնչակյան կուսակցության հիմնադրման պատմության հարցերի լուսաբանումն ըստ Խանազատի հուշերի, «Ակունք» գիտ. հոդ. ժող., թիվ 1, Ե., ԵՊՀ հրատ. (Իջևանի մասնաճյուղ), 2011, էջ 31-40:
8. Վաչե Ղազարյան՝ Արմենական կուսակցության պատմագիր, «Գլաձոր-20» հոդվածների ժողովածու, Ե., 2011, էջ 507-526:
9. Վանի հերոսամարտը, Հայաստանի մայրաքաղաքները, գիրք I, Վան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Ե., 2013, էջ 163-170:

10. 1885-1908 թթ. հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը Ա. Սապահ-Գյուլյանի գնահատմամբ, «Հայոց պատմության հարցեր» գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2011, թիվ 12, էջ 223-237:

11. 1885-1908 թթ. հայ ազգային-ազատագրական պայքարը Ա. Վարանդյանի գնահատմամբ, «Ակունք», ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 1 (7), ԵՊՀ հրատարակչություն, Ե, 2013, էջ 7-23:

12. «Արմենիա» թերթի Շրջաբերականը, Նոր Գլածորը գիտության բավիղներում (Երևանի Գլածոր համալսարանի պրոֆեսորադասախոսական կազմի և ասպիրանտների վեցերորդ գիտական նստաշրջանի հոդվածների ժողովածու), Ե., 2013, «Նոյան տապան», էջ 251-272:

13. Հայ իրականության և հանրային կյանքի թերություններն ըստ «Արմենիա» պարբերականի, «Ակունք» ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 1(10), ԵՊՀ հրատարակչություն, Ե., 2014, էջ 15-33:

14. Հետահանադրական Թուրքիան և «Արմենիա» պարբերականը (Հայաստան. Ցեղասպանությունից վերածնունդ 1915-2015, Երևանի Գլածոր համալսարանի պրոֆեսորադասախոսական կազմի, ասպիրանտների և հայցորդների ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին և Երևանի Գլածոր համալսարանի հիմնադրման 25-ամյակին նվիրված յոթերորդ գիտ. նստ. հոդ. ժող.), «Նոյան Տապան Հոլդինգ» հրատ., Ե., 2015, էջ 491-510:

15. Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցության կազմավորումը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների հանդես», թիվ 1 (583), Ե., 1992, էջ 35-48:

16. Վերակազմայալ հնչական մանուկի պատմությունից («Մարտ», «Նոր Կեանք»), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների հանդես», թիվ 2(590), Եր., 1995, էջ 107-115:

17. Արմենակ Եկարյանի պատմագիտական հայացքները, «Էջմիածին», Ա. Էջմիածին, մայիս, 2008, էջ 98-110:

18. 1885-1908 թթ. հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը Արտակ Դարբինյանի գնահատմամբ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների հանդես», թիվ 2 (622), Ե., 2008, էջ 46-57:

19. 1885-1908 թթ. հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը Արսեն Կիտուրի գնահատմամբ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների հանդես», թիվ 3 (626), Ե., 2009, էջ 3-19:

20. 1885-1908 թթ. հայ ազգային-ազատագրական պայքարը Հրանդ Գանգրունու գնահատմամբ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների հանդես», թիվ 1-2 (630), Եր., 2011, էջ 3-20:

21. Հայկական հարցը և Հայ Սահմանադրական ռամկավարները, «Հայագիտության հարցեր», ԵՊՀ հրատ., թիվ 2, Ե., 2014, էջ 67-82:

22. Հայ մանուկը 217 տարեկան, «Զարթոնք բացառիկ», Պէյրուֆ, 2011, էջ 17-124:

23. Հայոց մեծ եղեռնի արտացոլումը «Արմենիա» պարբերականի էջերում 1885-1923 թթ., «Լրաբեր հասարակական գիտությունների հանդես», թիվ 2, Ե., 2015, էջ 62-77:

24. Armenian periodical, the herald of national liberation struggle, Europe & Orient, N Janvier-Juin 2013, institute TCHOBANIAN, pp. 75-81.

САРГСЯН СУРЕН ТАРХАНОВИЧ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МКРТИЧА ПОРТУГАЛЯНА
И ГАЗЕТА «АРМЕНИЯ»

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 “ История Армении”

Защита состоится 29-ого марта 2016., в 14⁰⁰ на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте истории Национальной академии наук РА, по адресу: 0019, г. Ереван, проспект Маршала Баграмяна 24/4.

РЕЗЮМЕ

В результате русско-турецкой войны 1877–1878 годов Османское правительство, лишившись европейских территорий, сконцентрировало всё своё внимание на восточной части империи и усилило давление, направляя основной удар на армян. Не желая более терпеть угнетение, армянский народ встал на борьбу, чтобы сбросить невыносимое иго. Среди представителей интеллигенции, возглавившей пробуждение народа и разработку идеологии освободительной борьбы, достойное место занял Мкртич Португальян.

Мкртич Португальян всю свою сознательную жизнь посвятил делу воспитания молодого поколения, поиску путей спасения западных армян. Свою патриотическую деятельность он начал в 1880-х годах. М. Португальян основал “Арагатский”, “Варздатский” и другие общества в Константинополе, активно сотрудничал с передовой прессой, редактировал газету “Масис” и ввиду прогрессивных взглядов был подвергнут преследованиям со стороны правительства. Будучи в Тбилиси, он встретился с Г. Арцруни и Раффи. В дальнейшем, благодаря их общению и сотрудничеству, сформировалось единство в освободительной мысли и борьбе восточных и западных армян. Переселившись в Ван по совету последних, М. Португальян развернул плодотворную педагогическую деятельность, воспитывая отважное – готовое к борьбе целое поколение. Одновременно Португальян стал основоположником идеи создания партии “Арменакан” в армянской действительности.

Особое место в деятельности М. Португальяна занимала газета “Армения”, основанная в Марселе в 1885 году. Будучи изгнанником, лишённый материальных средств, М. Португальян с небольшой группой своих последователей, ценой больших жертв, смог на протяжении 38 лет издавать газету “Армения”. Этот первенец армянской политической прессы стал зеркалом, отражающим истинную картину жизни – социально- политическое тяжелое положение, боль и страдания армянского народа.

“Армения” была свободна от партийных и других обязательств, не имела чётко определенного и незыблемого политического направления. На протяжении первого десятилетия выхода в свет, газета часто представляла революционные подходы, однако в дальнейшем стала более осторожной и сдержанной. Несмотря на то, что иногда в

газете публиковались призывы к перевороту, она в основном оставалась сторонницей умеренно - либеральных, частичных преобразований.

Кроме основных редакторских статей, которые писал сам М. Португальян, “Армения” имела так же другие постоянные разделы: “Намакани” (“Письма”), “Армянский вопрос”, “Гяхташхар” (“Дiaspora”), “Обзор печати”, “Филологический”, “Реклама”. Газета освещала множество вопросов, волнующих народ. Публикации передавали богатую информацию о тяжелом социально – экономическом положении армянского народа, о его бесправном, невинно осужденном и постоянно незащищенном состоянии.

В публикациях “Армении” четко определялись мировоззренческие взгляды М. Португальяна относительно проблемы освобождения западных армян. Как и С. Зарян, М. Португальян представлял статус армянина раздвоенным. В политическом смысле он считал армянина турком, а с точки зрения культуры - армянином и старался примирить общегосударственное и национальное начала. Однако по истечении обстоятельств в убеждениях М. Португальяна гражданин-османец постепенно уступил место национальному деятелю. В публикациях газеты заметны преобразования, происходившие в течение национально – освободительной борьбы. На первом этапе последней монастырский вардапет уступил место светскому учителю, на втором – труженик-учитель стал редактором, а затем – агитатором революции.

“Армения” освещала так же множество других вопросов, беспокоивших всех армян. Целые страницы газеты были уделены критике партийных идеологий, Армянскому вопросу, добровольческому движению, Геноциду, провозглашению независимости, созданию большевистской Армении и другим вопросам. Газета часто представляла реалистические, здоровые подходы, однако иногда была далека от точности и определенности. Со всеми своими недостатками газета “Армения” стала знаменательным явлением в жизни армян.

Целью данной работы было восполнение пробела - исследование неизученной истории газеты “Армения”.

SARGSYAN SUREN TARKHAN
THE SOCIAL-POLITICAL ACTIVITIES OF MKRTICH PORTUGALYAN
AND THE NEWSPAPER “ARMENIA”

Dissertation for the degree of the Doctor of Science (History)
on the specialization of “History Armenia” 07.00.01

The defense of the dissertation will be held on March 29, 2016, 14⁰⁰ at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Ave. 24/4).

SUMMARY

The Ottoman Empire, having lost its European territories as a result of the Russian-Turkish war of 1877-1878, attracted its attention to the eastern parts of the Empire and aggravated pressure especially on Armenians. Being unable to stand the repressers any more, Armenians rose for liberation struggle. Mkrtich Portugalyan was one of the representatives of the Armenian intelligentsia that had a great role in development of the liberation ideology.

Mkrtich Portugalyan devoted all his life to the education of the new generation and searched for ways to save Western Armenians. He started his patriotic activities since 1880s. M. Portugalyan founded the “Araratyan”, “Varazdatyan” Societies in Constantinople, worked with progressive periodicals of the time, edited the newspaper “Masis”, etc. He was persecuted by authorities for his progressive views. Being in Tiflis he met G. Artsruni and Raffi. Close links between the Eastern and Western Armenian liberation ideas and struggle were established later thanks to Portugalyan’s cooperation with them. Having moved to Van M. Portugalyan began his educational activities and brought up a courageous - ready to fight generation. Simultaneously he became the initiator of the idea of establishment of the Armenakan Party.

The newspaper “Armenia” was established in Marcell in 1885 by M. Portugalyan and took a special place in his activities. Being outcaste and having no money Portugalyan did his best with a few followers to publish the newspaper “Armenia” at the price of great sacrifices for the space of 38 years. Being the first Armenian political periodical it became the mirror reflecting the real picture of the Armenian life - the hardest social-political conditions, pain and sufferings of the Armenian people.

“Armenia” was free from party and other obligations and did not have defined political direction. In the period of the first ten years of publication, the newspaper had revolutionary approaches but it became more cautious later. Although, sometimes the newspaper called for revolution, it mainly remained as a supporter of limited liberal and gradual changes.

Besides the main part of the newspaper- the editorials written by M. Portugalyan, “Armenia” had also other constant sections: “Letters”, “The Armenian question”, “Diaspora”, “Press Review”, “Philology”, “Advertisement” and others. The newspaper elucidated a lot of problems troubling Armenians. The articles introduced rich information

about the hard social-economical condition of Armenians, their deprived position - without any rights and unprotected life.

M. Portugalyan's points of views on the problem of liberation of Western Armenians were presented in the publications of "Armenia". He, like S. Zaryan, introduced bifurcation in the status of Armenians: from political point Armenians were Turks but culturally they were Armenians. M. Portugalyan tried to unite the state and national lines. Eventually, the Ottoman citizen inside of him gave up its position to national figure. His converting, that took place during development of the National Liberation Struggle, also can be seen in the articles. During the first period the vardapet - monastery pedagogue converted to the secular teacher. During the second period the teacher became the editor and then the agitator of revolution.

"Armenia" also discussed a lot of questions regarding Armenians. Many pages of newspaper were devoted to the criticism of Party ideologies, Armenian question, volunteer movement, Genocide, Declaration of Independence, the establishment of Bolshevik Armenia, etc. Despite the shortcomings, "Armenia" had a significant place in the Armenian reality.

The history of the newspaper "Armenia" was not studied entirely till now. The goal of this research was to fill up that gap.